

23313
895

Q pny ne pny

1910

398/47.925

V-98

Upd. 3/1/10

nd hwy karypud
uppsawp upud
p-5 up hwy karypud
up hwy karypud
pud: Rm karypud
pud

2012

116
14

113674-42

Կ. Պալի

1910.

Խոսքի մասին հարցի Գրքի Զարգացման
 Գրքի մասին: Միջին Զարգացման
 398 (47925) Գրքի մասին 14/1/25
 Ս-98 Բարեկամ. Գրքի Զարգացման
 104

10103-57

Մարդկային ընկերակալության մասին
 երբ հեռավոր տեղի մը գտնվող ընկերակալության
 ընկերակալության համար հարցազրույցի ընթացքի մի կողմից
 բարեկամին: Հետևելով այսինքն, երբ Պոլիս կիսով այս ան-
 գամ ուղեցի ընթացքի մի կողմից: Ինչ:
 Ինչ կը գտնուէր հոն, ուր եւ էի. հոգ եւ ջուր միայն,
 եւ հողով ու ջրով եւ եթէ կեանք վարող Հայ Ժողովուրդ:
 Գրքի եւ բոլոր ծրար մ'ընծայ բերի մեզ այն հոգին
 ու ջրին, որ Հայաստանի անունը կը կրեն տակաւին,
 Ժողովուրդ մը՝ որ սերունդ եւ անուն Հայութեան ունին:
 Այս հոգին եւ Ժողովուրդ, կամ աշխատեալ ըստմ.բ, Հայաս-
 տանն ու Հայ, որ հազար անգամ խորամանկութեան
 ու բռնաւորութեան փորձեր անցուցիւ են, փորձեր՝
 խելու այս ազգի արմատը այդ արտին, կամ փոխելու
 այն հողի յատկութիւնը, որ այլ եւ չբուսցնէ զՀայ, եւ
 փրկի Հայութեան նշոյլ մը: Բայց Հայերը մանկապա-
 ճանքով ծանախեալ՝ սերունդը թափել են փոխներուն
 մէջ, արմատէն խլուած ծանախեալ՝ չեղ մը թողուցիւ են
 քարի մը տակ, ձորի մը մէջ, եւ նորէն բուսեր, ծիր,
 արմատ ձգել, ոտ արձակել, ծաղկել ու ստղարները
 են անդրէն: Անկարելի է գտնել աշխարհ մը եւ ազգ մը,
 որ համեմատուի Հայուն եւ իւր երկրին, որ աշխարհ
 տեւ, մահ, սուր, ուրաջութիւն, արիւն, զերութիւն
 կրած լինի, ու նորէն ցայտօր ապրի:
 Իւր քաղաքականն ու կրօնականը, իւր նիւթականն

ու հողեկանը առհասարակ կոչուրուած . զանաւն ու զէն-
քը սանեկէն զկնի, մարդն ու իւր բնակարանը, տաճար-
ներու քարերը, և լեզուն ու մագաղաթներն անդամ
գերի գնացած են, ստրկութեան կնիքակրուած են : Բայց
մեր երկրի հողն ու ջուրը, օդն ու եթերը օծուած են
հրեղէն լեզուով, հրեղէն հոգւով, որք ո՛չ միայն վերա-
ստեղծեր են զՀայեր այլ և վերաստաներ են հետագա-
լից՝ Հայաստանի նահապետաց, զխցազանց, թագաւորաց
և առաքինեաց անուններ ու գործերը : Այս լեռները, հո-
վիտները, ձորերը, գետերը, ջէները, աւերները, հողմերը,
աստղերը, ամէնքն ալ խորհրդաւոր անուն մը ունեցած են,
և այդ ամէն մէկ անունը կը պարունակէ իւր մէջ անձի մը
կամ անցքի մը պատմութիւն, թէ առաստիկ համարուի
այն առ աշիւմ և թէ իրական, և այսպիսեաց շարունակու-
թիւնը՝ մագաղաթներէն աւելի ասկուն և անջինջ մատան
մը շարունակած է, այն է բնակչաց բերանացի աւանդու-
թիւնը, կամ վէպը և գրոյցը :

— Ասոնց մէկ նշմարն է իմ ընծայս :

Միտքս այն չէ որ ընդարձակեմ ակտութիւնս այս
ընդարձակ և ցանկալի խնդրոյն վրայ, և ոչ քրքրել
կ'ուզեմ հնախօսութեանց թերթերն ու միաքերը : Ոչ
Վ. Հ. Ղ. Ալիշանեանի Յուշիկն ունիմ, ոչ Տ. Ս. Երե-
միա Կոյնկոյանի Հայրենասիրութիւնը, և ոչ ասոնց
նմանները : Նմանք արդարեւ ուն և եռանդ ունեցող
անձանց գործքեր են :

Ես իրրի մեզու ապրած ու աշխատած եմ, զիս փե-
թակի մէջ կը պահէին և զրօնն զուար կը ձեռնէին, իմ
օրերու մեծ մասը անյուսառնս և փականքի տակ ան-
ցուցիւր եմ . բայց երբ բաց դուռ եմ զուար, փութացիւր
եմ ծաղկմանը փառել . մասիկ մասիկ անոնցմէ ստնուլ
թուփէ թուփ թռչտելով, և հաւաքածներէս շատը՝ քամի-
կն և պիծակներուն զէմ պատահելով, կորսնցուցիւր եմ .

անա ինչ որ մնացած էր բերանս, կը ձօնեմ ազգիս բա-
նասիրաց, ձեր ձեռքով մատուցանելով զայն, ո՛վ իմ
բարեկամ :

Ընծայիս վերջին մասը, — որ է ԳԱԽԻԹ ՍԱՍՈՒՆՅԻՆ
կամ ՄՀԷՐԻ ԳՈՒՌԻ, առանձին հրատարակելու մտադիր
էի : Գրիչ ձեռքս տօի անոր իրրի յառաջարկութիւն մը
գրելու . միտքս զանազան յիշատակութիւններ կկան :
Թող տուի գրիչս մտքիս հոսանքին առջևը, բայց միշտ
ձգելով և կարճել ուղղելով, շարունակելի, թէպէտ առանց
յօժարութեան կը գրէի : Ընկերս՝ Պ. Ս. Տ. Ս. որ բա-
նասէր և ուսեալ հայրենակից ազնիւ երիտասարդներէն
մինն է, և քաղցր ծաշակ ունի հայրենեաց պատկերներ
և հուսկիւնները օրինակելու, զիպեցաւ գրելուս, և իմ
թագուցանելուս հակառակ կորզեց ձեռքէս . ընթերցաւ,
և զմաչլում մը ցոյց տուաւ, հարկադրելով որ չյապուեմ
այդ գրածներըս, այլ ընդ հակառակն աւելի ընդարձակեմ :
Ես նոյնը թողուցի . ոչ թէ իրօք արմէք մը տալու հա-
մար, այլ նոյն ընկերիս պատուին համար, միայն հաւա-
նած եմ տալ հրատարակութեան այս գրածներս, որք
բոլորովին անարուեստ, անպատակարգ լեզուով, մասն
մասին չյարակցող նիւթեր են : Թողի այնպէս, առանց
ի գործ զնելու անոնց մէջ ձեռք և սկզբութիւնք բառից
և բանից . առանց Հոմերական և Վիրգիլական ճարտար
հիւստեածոց և պաճուճանքներու . և առանց նոյն իսկ Հայոց
պատմութեանց և բանաստեղծութեանց զարդն ու նմա-
նութիւնը անոնց տալու . այլ միւրի, սրարզ, և ինչպէս
գտած ու ըմբոստած էի, նոյն վիճակով ներկայացուցի :
Մտածելով թէ փաշտերը, քարերը և ամենայն ակունք
ու այլ նիւթերը նախ քան զարուեստութիւն իրենց
բնական բոցին և կազմին մէջ թէպէտ անխաբիւրջ և
և անհարք երևույթ մը ունին, բայց արուեստագրք
զանոնք թանգ կը գնեն, և ինչո՞ւ ամէն արհեստական

նիւթը իրեն նախնականը պատարաստուն ու վաճառողն ունի, ինչու գրարուեստն ալ չունենայ: Թէպէտ ժամանակէ մը հետէ կը նշմարենք առաւել Ռուսաստանի Հայ բանասիրաց մէջ ծաղկեալ այս ճաշակը, ուր ժողովրդական կեանքէն նկարագիր կ'ընեն. Հայաստանի տեղագրութիւնք, աստիակոյն երգերը և զանազան ծէսերը, վէպերը, ատածները, կը տարագրեն: Ահա այս խորհրդով իմ երկրէս իրրեւ ընծայ այս գրութեամբս կը նուիրեմ, զոր ընտրեցի. ոչ որպէս զի այսու ևս պատիւ մը կ'ամ անուն մը ձեռք բերեմ, այլ գիտելով թէ զուք ունիք ճաշակ աշտիկի պատուիրութեւ, զորս քաղած եմ հայրենի միւր-գոստանէն այն ձեռներով, որոյ մատերը ձեգնէ քաջալերութեամբ եղիւր ևն գրիչը շարժելու. և ահա բարի լուսոյ առաւօտ մը կը հանդիպեմ Ձեզ՝ փոխարինելով ողջունիս հանդերձ:

ԵՐԱՅՐՈՒ,

Արուսեօսեանց Գ. Վ.

1874 Սեպտեմբեր 3.
Կ. Պոլիս

ԻՐԻՆԻ ՆԱԽԵՐԳԱՆԻ

ՈՒ ՄԱՆՆ

Մեծցող վրայ բնդիմանուր տեսութիւն
ԳՐԱԾԻՍ

(Մանկավարժի միջոցաւ 1869 թն հրատարակուած:)

... Մամիկոնեանք զիս Մշոյ աշխարհին տէր չեղած, այս աշխարհի գաւառի սրտի քաջութեան. և ազատութիւն մէջ նշանաւոր էր. ևս կ'ըսեմ՝ Մամիկոնեանք եկան այս աշխարհին մէջ և այս աշխարհի բնակիչներով քաջութեան անունը միշտ ժառանգեցին, քան թէ զայն իրենց հետ բերին ու ասոնց տաւին: Կրօնասիրութիւնն ալ սեպական ձիւք մ'էր այս տեղի Հայոց, թէ կռապաշտութեան մէջ, և թէ ճշմարիտ Աստուածապաշտութեան մէջ. և զայս կ'ապացուցանէ թէ՛ բուրմիւր պատերազմը Տրդատայ և Լուսաւորչի դէմ, և թէ՛ Վարդանայ, Վահանայ, Մուշեղի, զայլ Վահանին և անոր կրեանց նաճատակութիւնները՝ Պարսից մագալթոնութեան դէմ:

Մշոյ Հայերը տեաք էր քաջ լինէին, նայելով իրենց հայրենեաց զիրքին: Այն ամենի բարձրարեւ լեռները՝ մեծութիւն մը կ'ազգէին անոնց սրտին. անասուններով մայրառներով զարդարուած սարերու գագաթներ և ծոցերը, նոյնպէս և չամբերը, որոց մէջ լեցուն գազաններ են, զիրենք կ'ստիպէին զէնքի վարժուիլ թէ՛ սրտալու համար և թէ՛ պաշտպանուելու համար: Այս ընդարձակ դաշտը, և այն մեծատարած երկնքը վեհութիւն և վսեմութիւն կ'ազգէին անոնց հոգեւին, և այն պատուական կլիմայն արդէն զօրաւոր և յաղթանդամ կը կազմէր անոնց իրանները:

Պարերը բոլորն ալ գետեր են, որ չորս կողմի չեռ-
ներէն սուր ընթացքով և գոռուն գոչուն ձայնով կը
կը վազեն կը թափին եփրատին ծոցը, և թէպէտ Մեղ-
րագեան ու եփրատ անձայն կ'ընթանան, բայց այնպէս
արագ, և այնպէս անարկու և լայնածաւալ պոտոյտներով
ու հոսանքներով կ'անցնին, որ կարծես անկէ թաղաւոր
մի է եփրատ և անոր սպարապետն է Մեղրագետը. որք
ջրային գորաց մեծ բանակ մը առած՝ գաւառները տիրե-
լով կը վարեն կը դիմեն ի կռիւ ուրիշ տիրապետաց հետ։
Այսպիսի երկիր մը՝ որքան խւր բնակչաց նախաստուորիչ
է, այնքան ալ խւր մերձաւորաց և ծանօթից նախանձը
կը գրգռէ, և այս պատճառաւ զրեթէ չարունակ կռիւի
մէջ ծնած ու մեծցած ըլլալով, մահուանէ չվախցող մար-
դիկ էին Մշեցիք։

Այս կարգի մարդիկ եղած են նաեւ այն ինքնազուխ
Պէշերը, որ կը տիրէին երբեմն Մշոյ երկրին. և միևնոյն
կերպ քաջութիւն կը գործեն եղեր թէ՛ իրենք և թէ՛
իրենց ձեռքի տակ եղած Հայերն ու Քուրդերը։

Մշոյ աշխարհ լի է եղեր բանաստեղծներով, երգա-
սացներով, բազմաթիւ աշուղներու տեղ է եղեր այս
երկիրը. և այս բնական հետեւութիւն է այն քաջաց և
քաջագործութեանց, որոց զիւցագնադործութիւնները կը
զիւցարանէին, և անոնց թանկազին մահը պէս պէս եր-
գերով կ'եղերերգէին։

Մշոյ այն գեղեցիկ հորիզոնը աչք ձգողին սիրտը ինք-
նին կը թրթրայ, արեւըր կ'եռայ և հողին կը բարձրանայ։

Բայց այսօր այս նշանները ազգային չեն. Մշոյ քա-
ջերը Քրդերն են, և բոլոր երգեր ու խաղերն ալ Քրդե-
րէն լեզուաւ են։ Մեր ըրած զխաղութիւնն ընդհանրաւ
պէս է. ի հարկէ մասնաւորները պակաս չեն, ու կը
տեսնուին Մշոյ ազգայնոց մէջ։

Կարող էին արդի Հայերն ալ տառքինի և նշանաւոր
մարդիկ հանդիսանալ, քանի որ երկիրը նոյն զիւրքն ունի
և նոյն աղղումը կ'ազդէ բնակչաց։ Հայոց մանաւանդ
կ'ըսեմ, որոց չորս կողմը նախնեաց գերեզմաններ են։
Տեսնաւ ձորի մը մէջ բոլլ մի ծառ և աղբիւր մը. աւե-
րակ մը հոն։ Գերեզման մը այս բլուրի վրայ։ Խաչքար
մը այն ինչ տեղ։ Ամեն տեղերն ալ ուխտի կ'երթայ Մշոյ
ժողովուրդ, առանց զիտնալու թէ ինչ կայ այն տեղ։
Բայց մտածողին խորհիլ կուտան, թէ այն տեղերը՝ կամ
մեծ յիշատակ մ'է կատարուած, կամ մեծ նահատակ մ'է
ինկած, կամ հրաշք մ'է տեսնուած։ Գեղեր և վայրերը,
որոց կոչումն ու անունը մէկ մէկ պատմութիւն են
նախնեաց գործոց։ Տաճարներու և բերդերու սուրակ-
ները, ճին եկեղեցիները, որոց մէջ նախնեաց անուն կամ
յիշատակ կամ նշան մը կը տեսնուի, ժանտամեղ այն
մեծաշէն և հաշակաւոր վանորայք, որ նախնի Մշեցի
Հայոց Աստուածաշառութեան վկայներ ու վկայարաններն
են։ Այս տեղ հայրենեաց պաշտպան մ'է պատկեր։ Հոն Կրօ-
նից մեծ պաշտօնեաց մը և մարտիրոս մը։ Թարգմանչաց
չիրնները Առաքելոց վանքն են։ Մուշեղին և Վահան-
եանց դամբարանը Ս. Կարապետի մէջ։ Սահակ Պարթև
հայրապետը և Շուշանիկ՝ Աշտիշատու նեղ մատուռին
մէջ։ Հոս է Յրօնք, Տաղօնք, Օձ քաղաք, Վիշապ քա-
ղաք, Խորօնք, Հացիկ, Մեկտի, Կիարս, Տոմ, Բարեխ
որ և Բաղու, Մուշեղէն եպիս, որոց մէջէն փրկիչներ և
լուսաւորիչներ եղած են ազգիս, Ահ, որ ազգի հայրե-
նիքը սղաչափ անմահ և օրանձափ յիշատակներ գեռ կեն-
դանի ունի։ Մշոյ դաշտի մէկ կողմը Սասնոյ քաջարեւր
խոնկերն են, Տօրոսի չլիթան։ Միւս կողմը Բզնունեաց
ծովը ծիծաղախալ կը ծածանի, և Մովսսար ձախաղը՝ (1)

(1) Գիտնական Կարապետ Վարդապետ Շահնապարեանց ի
շարս Հայ պատմագրաց ապագրած Թովմաս Մեծոփեցւոյ պատմաւ

Մշոյ վերեն է : Միւս կողմերը՝ Բիւրականն լեռնաք և անոնց գոտիները , անմահացուցիչ ջրերով և ծաղիկներով զարդարուած : Ասոնց բնակիչները ինչպէս կայսրս , ինչպէս գուարթագէմ մարդիկ են :

Մէկ կողմը եփրատէս խշալով խոխոջալով Գրգուռէն վար կը հոսէ . իւր խոր և սառնորակ ծոցին մէջ կը կայտոնն անթիւ ձկունք և կը խաղան վտակաց մէջ . բազն ու սագը կը ծփծփան իւր ալեաց վրայ . իւր գետտափունքները լի են խոշոր և մանրիկ թռչուններով : Արագիկ ամէն գեղի տուններուն երդիքը , և բարձր չէնքերու պարիսպներուն և ծառերուն գլուխը իւր բոցը զրած է , և հազարաւոր ճնճղուկները անոնց բոցներուն բոցըրը սաղաւթած : Դաշտի խոտերուն հետ բուսած և ձորերու մէջ ծաղկած վարդենեաց թուփերուն մէջ սոխախներ կը ճրլուրլան . գարնան , ամռան և աշնան տառառները՝ այնպէս սքանչելի տեսարան և լսարան կը կազմեն այս թռչնոց երամը , որ կ'ըսես բնութեան տաճարին մէջ : Արարչին փառարանիչ կարգուած են սառնք հրեշտակաց տեղ : Արեւիկան կողմէն Գրգուռ լեռը իրթողածիւ անկուած կ'երևի , որոյ ստորաւը տարածուած է մէկ կողմը Մշոյ դաշտը , միւս կողմը Վանաշ ծովը : Առաւօտեան արեգակը երբ նոր կը ծագի , իւր ճառագայթները գալնելով ծովուն ալեաց և դաշտի զոյրչեաց վրայ . կանառչ կարմիր պսակ մը մանկեղծիւ կը

թեան վերջ 13 ծանօթութեան մէջ , կ'ըսէ . (Գողգիկոյ) կայսերան կան գրատան օ ինակն ժողովաւս գրած է եղեր : Իսկ Ս . Էջմիածնի մատենադարանի օրինակն , որ իրեն ապագրածն է . Զորք երես Զորք տողին մէջ գրած է ժողովաւս : Երգութիւն ալ սխալ են : Անշուշտ կ'աւղղէր զայս . եթէ գիտնար թէ Ծովաւս անուանով լեռն է այն ինչպէս որ պատմութեան կարգը կը ցուցնէ , և մինչև ցայսօր Մշոյ Հայն , Բնիքն ու Տաճիկն ալ Ծովաւս անունը կուտան այդ լեռին , որ Առաքելոց կամ Վաղարու Վանքին վերեն է , և Մարաթու լեռնն երթալու ճանապարհն է այն :

ձգէ այս Գրգուռայ գլորակ և լերկ գլխին : Կը դմալի՜ անոր նայողը : Գրգուռայ թիկանց ի վեր կը բարձրանայ Նէմրութ կամ Նեբրովթ լեռը . որոյ գլուխը նման է բոլորակ սեղանի մը . մէջ տեղը հրաբուզիսի մարմնուքը , և անոր շուրջ պսակածիւ շարուած աղբիւրներ բարնամ , և ծաղկունք անուշահոտ : Կարծես այս աղբիւրներ իրեն զովագուցիչ բաժակ դրուած են այս բնութեան սքանչելի սեղանին շուրջը , որոց ջրերը ժողովելով մէկտեղ աւազան մը կը կազմեն Նեբրովթայ գլխու սկաւառակին մէջ , և անկից լծնալով , ինչպէս կ'աւանդեն տեղացիք , Մեղրազեա կը լսիսէ իւր ոտքի տակէն : Այս Նեբրովթ լեռը իւր ձախակն կախած ունի Բէկայ գիւղը , « ի տեղի կանանց և որդեց » և ի նշան յաղթանակի մեր Հայիկն , ստաջին Հայուն , ստաջին յաղթողին ազանութեան թշնամւոյն : Այս տեղն է ըստ ամենայն հաւանականութեան գերեզման Բէկայ , որոյ վերայ երկար խօսելու ժամանակ չէ ալժմ : Մշոյ դաշտի միւս կողմի լեռներու վրայ բարձրացած են գմբէթաբարկ փանքերը , Սուրբ Առաքելոց փանք , Սուրբ Յովնանու փանք և Սուրբ Կարապետին , որոց ամպամած և արևով ոսկեզօծուած կաթնուղիկից խաչերը ամէն կողմէն հովանի կը ափուն դաշտի գեղերուն վրայ նայելով , և ամենուն սիրտերը իրենց կը քաշեն . . . :

ԵՐԱԳՐՈՂՆ

ԳՐՈՑ ՈՒ ԲՐՈՑ

Ա.

Այն օրերն է, երբ մեր գործընկերները սեմին ներս մտաւ օտար լեզուաց ուսումը, և բաւական ուսանողներ հասան, այդ լեզուաց մէջ իրենց ունեցած յատաճգիմութեան հետ, նոր և կարօտալիք ճաշակ մ'ալ ունեցան այն լեզուներով գրուած մատենաներուն, ծանօթացան և ընտելացան անոնց պարունակած դադախարիւն և նկարագրին. սիրեցին զայն, յարմարեցան անոնց, և յետ թուղին իրենց ընկին, հայրենին, ազգայինն ու ընտանին:

Կը խօսին այդ պարունակներն ու օրերըները քաջ քաջ եւբոյական լեզու մը. իսկ Հայերէնն խօսելու ժամանակը՝ կը հան լոյսն ու կը կանգնին, օժանդակ կը խնդրեն ու կը կոչեն զազգիներէն մը, ուսերէն մը, ստճկերէն մը, մի և նոյն բոսէին մեղադրանք մ'ալ ձգելով Հայկականին վրայ, թէ — էհ, սա մեր Հայերէն լեզուն սրբան պակաս և կըճատ է:

Գլխացաւ մը քաշելու չափ ունիւնլիր եղած եմ՝ չառ անգամ այնպիսեաց, որոնք երկարօրէն ճառած են եւ բարացի լեզուաց բառերուն ստուգարանութեան, արտասանելու փափկութեան, ոճերու քաղցրութեան և բարձրութեան. իսկ նիւթի ընտրութեան ու թանկութեան աստիճանը բացատրելու՝ բառեր չեն կարող գերան մեր լեզուով. կը կարկամին: Եւ լսողը կը հիւսնայ:

Չեմ նախադաշարուիր. չեմ կարող բոլորովին երկրորդ համարել ազնոյ գովածը իմ գովածին, աչսինքն եւրօպականն Հայկականին. յատաճ գնացած է այն տեղ

արհեստն ու գիտութիւնը, յատաճ վարած է իւր մարքին հետ անշուշտ իւր գիրն ու լեզուն. բայց միթէ անոնց յատաճաղխմութեան համար թաղենք պիտի մեր սեպհաւ կանուխները:

Ի՞նչ միջոցներ որ անոնք ի գործ գրած են, զայն վեր առնենք և մեք, կը համոզնք անոնց: Ո՛վ, և քանիք մեզմէ յանձն առին գրարատի մշակութիւնը, անոր պատմականին, փիլիսոփայականին, և աստուածաբանականին, երգին ու մեղեդիին, ընտանեկան վէպին, գեղջկական, ռամկական անողին — աշուղ —, արանց և կանանց, զրոյ և բրոյ, ստափեանց և ուսանդութեանց, ստոծներու և տոմարներու, բանաստեղծի և գովասանքի հայրն, գործածած ոճերը, դարձուածքները, ստոյգ բառերը, և մինչեւ անգամ արտասանելու եղանակը, որ ուժ կամ լքում, սաստ կամ սղոք, հեղն կամ լուրջ, մտղթողական կամ բերկրական, և այլ անորքեր տարրեր նշանակութիւնն տալու համար, զորս ի կիր կ'արկանան:

Բ.

Եղեր են, բայց քիչ մարդիկ, մեր մէջ, մեր լեզուին համար աշխատութիւն յանձն առնող: Դեռ մեր վարժարաններու մէջ չկրցան տառերու հնչումն անգամ ուղղել, կամ ուղիղ արտասանել գիտնալ ու սովորեցնել նոյն տառերը, և նոյն տառերով կազմուած ամբողջ բառերը. զոր օրինակ, դ աստի ձայնը Պօլսեցին և Պօլսեցեաց վարժութիւն ունեցող անձինք կը հնչեն քի ձայնով, Ռուսաստանցիք և Տաճկաստանի գաւառացիք՝ բուն Հայաստանի մէջ ծնած ու բնակածները կը հնչեն զայն քի և քի ձայնին տարրեր, ճիշդ զազգիներէն ձ, և տաճկերէն ճ տառերու ձայնով: Չ տառը չի ձայնով կը հնչեն Պօլսեցիք, իսկ միւսները ճիշտ տաճկերէն չ ջիւմի ձայնով: Բը կը հնչուի հոս փի ձայնով, իսկ նոքա կը

հնչեն գաղղիերէն Խ, և տաճկերէն փ ի ձայնով: գ ը ք ի ձայնով կը հնչեն ի Պոլիս, իսկ գաւառները ք և կ ձայներէն տարբեր, տաճկերէն ք գեաֆի ձայնով: օ տառը ց ի ձայնով հնչելու տեղ՝ Հայաստանցիք և ընդհանրապէս գուրսեցիք, գաղղիերէն բաղադրեալ ց% ի ձայնով կ'արտասանեն:

Մենք կը սխալինք, այո, երբ բ, գ, դ, օ, շ, տառերը, փ, ք, ք, ց, չ, տառերուն տեղ կը գործածենք. և կրկին կը սխալինք երբ ալ, կ, ս, ծ, ճ, տառերն ալ, բ, գ, դ, օ, շ, տառերու բուն ձայներով կը հնչենք, որով մէկ կարգն բոլորովին աւերող կը մնայ: Դիտողութիւն կը վերցնեն նաեւ դ և խ, ճ և յ, լ և լ տառերու հնչմունքը և այլն:

Գ.

Ասոնք մանկավարժական առարկաներ են: Օ՜. բուն այդ սրահէն, բուն այլէն սկսելու է արդէն ուղղութիւնը, որուն մեր ազգը կարեւորութիւն չտար. և չտալով ալ կարող չլինիր գինքն ուղղել. չուղղելով կարող չլինիր յառաջ ընթանալ: Այո՛, ամէն բանը սկիզբէն, այլէն, մանուկէն, առաջին սրահէն ուղղելու ենք:

Դասագիրքեր պէտք են մանուկներուն պատշաճ, հասկանալի և սիրելի բառերով և առարկաներով. զոր օրինակ. գեղացւոյն համար, կով հորթիկ, այծ ոչխար, ուշն ու գառն, դաշտ և խոտ, լեռ և ձոր, ծառ ու ծաղիկ, արտ և ցորեան, եգն ու լուծ, և այլն: Քաղաքացւոյն ալ իւր ծանօթ առարկաներով: Իսկ Աստուած, երկինք, լուսին, աստղ, ցերեկ, գիշեր, ամառ, ձմեռ, հայր, մայր, քոյր. եղբայր, հաց, ջուր և այլն, առհասարակ քաղաքացւոյն ու գեղացւոյն:

Երբ մանուկը իւր ծնած տունը, և տան մէջ կրթութիւնը կը ծանցնայ, ախուհետեւ տան գոնէն դուրս կ'ըն-

թանայ ախաթաթիկ. արեւու շողին, ջրի կուծին, կատուին ու չնիկին, ճրագին ու կրակին արդէն ծանօթ է նա՛ գուրը տեսածներուն ալ հետաքրքիր կը լինի: Եթէ պարտեզ ունի, հողերը կը փորփրէ, խոտ և ծաղիկ կը տնկէ, ու կը խրէ. քարի մը կամ ապակիի մը կտոր կը գտնէ՝ ձեռքը կ'առնէ խորհելու և խմանալու կարող եղողի մը պէս հետաքրքիր կը լինի. տեսածներու անունը կը հարցնէ. աքլորն ու հաւերը կը ճանչնայ, ձեռերու հետ ընկեր կը դառնայ: Դուռը, գրկիցը, փողոցը, կը նկատէ և կորոյէ: Ծնողաց հետ գրօսանքի կ'երթայ, Եկեղեցի կ'երթայ. և ուր որ երթան՝ կ'երթայ. ինչ որ ընեն ու ըսեն՝ կը սովորի. այս սովորոյթից հետ լեզուն ալ կը բացուի, կ'ընդարձակի: (1)

Այս խնդրոյն յատուկ ուշադրութիւն տալ պէտք է. փափուկ և խորին ուշադրութիւն:

Գ.

Դասագրքեր չինելու է ընտանեկան կեանքի նկարագրութիւն ընելով, ազգային սեպական սովորութիւնները գրելով. եկեղացական տօները և ծէսերը, իւրաքանչիւր գեղին, քաղաքին՝ գաւառին տեղագրութիւնները, անոնց մօտ եղած լեռան, բլրին, ձորին, պրակին, վտակին. արտերուն, մարգերուն, չէնքերուն, բերդերուն և աւերակներուն անունները, տեղերն ու ձեւերը ծանօթացնել մանկան: Ասոնք ոչ միայն գուարճալի և պիտանի կը լինին ուսանողին, այլ և նոր ու մեծ լոյս կուտան մեր հայկական լեզուին, մեր ազգային հնազանդութեան ու պատմութեան որք լի են թիւր հասկացողութեամբ: Զեռքդ ա՛ն մէկ պատմութիւն մը՝ նկարագրող մէկ տեղի

(1) 1866ին երկու կտոր դասագիրք չինեցի այս սճով տպագրեալ, որ շատ տեղերէ լաւ ընդունելութիւն գտաւ. և շնորհակալալութեան գրեր ալ ստացայ ուսուցիչներէն:

կամ գաւառի, ձեռք ո՛ւն Հայաստանի աշխարհադրու-
թեան տախտակ մը, և դնա շրջէ ատենց ցոյց տուած
տեղը. տե՛ս, ատենց ի հիւսիս ցոյց տուածն ի հարաւ
կը գտնես, անոնց ցոյց տուած Հայոց ձորն՝ քո տեսա-
ծէն տարրեր կողմ մը. անոնց Աշտիշապը՝ քո տեսած
Աշտիշատէն գտտ և տարրեր. ուր Ողկան բերդը. ուր
Սասունք. ուր Հարք և Սպահունիք. ուր Հաշտանք.
և այլն, և այլն:

Այնքան տարրերն են կան դրելու, և սրբադրելու,
այնքան թաղուցեալ գանձեր կան հետաքրքրելու և ի
լոյս հանելու, մեր լեզուին և պատմութեան ճոխութիւն
տալու նիւթեր, և ուղղելու շատ մը սխալներ,
որոց մասին միայն անաջարկութիւն մը չինելու ծրա-
գիրը՝ ստուար հատորներ կը կառնէ: Յաւալի է որ փո-
քը ի շատէ համեմատու և զրելու հարձք ունեցող ազգա-
յինները, այսպիսի արդիւնաւոր և պարծանք բերող աշ-
խատութիւնը սիրած ու գործ ըրած չեն իրենց: Պօլսոյ
մեր լրագիրներն ալ յատուկ նշանակութիւն մը տուած
չեն այսպիսի խնդրոյ մը: Պատմութեան աշխարհադրու-
թեան գնահատիք չինողները, հետեւող եղած են ասաւ-
ջուց գրութեանը միայն. և զայն շատ տեղ կը ճառար,
տարակուսելի տեղերու և զեպքերու անուններուն վրայ
տարակոյս մ'ալ իրենք թողած են մեզ: Բառարան չինող-
ները շատ մը գրարատ բառերուն յարմարական նշանակու-
թիւն մը տուած են քմածին: և շատ մը իրաց ալ նոր
բառ, նոր անուն յօրինած և հետեւելով ուրիշ ազգաց
նշան իրին տուած բառի նշանակութեան կամ ստուգաբա-
նութեան: Հարկ չկայ կարծեմ ապացոյցներ մէջ բերել:

16.

Մենք կը շատրինք տեսնելով նաւի մը կողմածքը
այնքան մոտունքներէ և տեսակներէ, որոց բառարանը

նաւապետն ու նաւաստիքն են թողց նարեկացին ընկեր-
ցոյցայ յարմի է՝ անոնց յատուկ Հայերէն բառերով
անունները: Գնա նաեւ Վանայ Աւանց գիւղը, այն տեղի
գեղացի նաւապետներուն մօտիկ արա՝ և տե՛ս ու ումի՛ր
բառեր:

Հետաքրքիր եղովին զարմանալի է տեսնել հողաց մը
ու մոճկալ մը՝ երբ զարուհը գետին հերկելու, ամառը
հնձելու, և ապրիլ կրելու, աշունը զիգելու, կասկու,
ամբարկու աշխատութեանց միջոցին քանի մասերէ ու
տեսակներէ գործիքներու անուններ կուտան. ամէն ալ
Հայերէն: Գիւղացիի տունն իւր միջի կան կարասեաց և
չէնքի ձկին, ամէն մէկ կտորին ու տեսակին գտտ անուն
կուտայ, թէպէտ ամէնն ալ պարզ հողէ ու փայտէ չին-
ուած են: Անոր առաքանը որով ջուր ու զինի կը խմէ,
հողէ կուռիկ է, անոր թմկերը ալ ունի և ակուկայ,
ուստի օղը կը մանէ և կրակը կ'արծարծէ, ու աղ օղը
բուրբոլ կը կոչեն: Մար պուտուկն ու կօրն թմկերին
վրայ ցնկու և համար խաչերկար ունի երկաթէ, և փայտէ
անրոց կամ պողպատէ թիւ, որով կրակը կը խտնէ, և
միանգամայն այս խաչերկաթն ու չին պատրաստական
զէնք է իրեն համար, երբ միման թոյլ գոյ մը բռնէ տան
մէջ, ատենցմով կը զինի ու կը զարնէ, ինչպէս նաեւ
իրեն հող վարող խովն, խտ ու հոտ քաղցող գեւանդին
և մանգալն ալ իրեն իրրե զէնք կը գործածէ, երբ զաշ-
տի մէջ կամ ամէն դուրս յախշտակիչներու հանդիպէ:
Մեծ կարասներ կամ ամբրոցներ (1) ունի հողաչէն, որոց
մէջ ալիւր, ծալիւր, կոկոս, սիսեւ, գլուլ, բագլայ, և
այլ ուտելու չոր արմաթ կը լեցնէ. կարաս և տուճիկ
որոց մէջ զինի կը լեցնեն, և նուկանդն որ զինուոյ
չափամանն է. կարալիք, սեւիկ, կրոյ, բոկի, իւղ,
որոնք գործ կ'ածէ կաթի, եղի, մածնի, բանի, պանի,

(1) Ամբրոց, ամբարանոցն է: Կայ և մի բառ Ամբրոց, զոր դի-
զակք անոնց չորացած ազգերով կը շինեն բոցածն, մէջը պո-
րապ, հոն կը լեցնեն վառելու փեմերը, քակուր, պատուրք և առ
հասարակ վառելիք չոր կոչերը: Առ ամբրոցները դեղերուն շուք տը-
նող շէնք մը կ'երեւին հետ ուտելու:

ժամկի, մասսրոնի, պինդ քանի կամ քանիսի պահելու համար, և զանազան բանջարեղինաց և ստոգոց քրու բռնելու համար: Սախ, հասայ, մաքրաք, եղանալ որք կերակուրի տամաններ են: Կուժ, փարչ, լամալիֆ, պողիկ, բղբղիկ, ջուր խմելու համար: Տառն հողէ կամ փայտէ, հաւ լաւը և անձը լուսալու աման: Կոս, որ կըոր փայտէ փորուած կը լինի, մեծ և փոքր, կիսազանգի ձեւով, զոր ջուր խմելու և այլ զանազան իրաց ի պէտս կը գործածեն: Գրդնակ, որով խմորի գունտերը սեղանսալսակի վրայ կը բանայ, և պատուակածն բարակ լոճ հաց կը չինէ, և մաղրակալի վրայ գնելով՝ թոնիրի կողը կը թխէ կ'եփէ: Ջնջոցը այն լաթն է, որով ամանները կը լուսայ կը մաքրէ: Թնրոց, որով ճաշ կամ հարիսայ կը խտանէ: Փարսախը այն չորքն է, որով իւր թոնիրը կը փարատէ կը սրբէ: Դմբիկը որ իւր թոնիրի չուրթը կը ձգէ միմտարի տեղ և վրան կը նստի: Փայտէ տառն այն է, որոյ մէջ խմոր կը շաղախէ, և եփած հացերը անոր մէջ կը դնէ կը պահէ: Եփուած հացին զանազան ձեւերուն զանազան անուններ կուտան. փուռնիկ, կլոն, քափքափայ, տղիկ, լոլիկ ևն:

Զ.

Իմ ձեռնհասութենէս առ այժմ՝ վեր է այս կարգով գոհացուցիչ գործ մը պատրաստել, միայն չիշելու համար գրեցի: Յիշելու թէ՛ նախկին իրեն ոչխարի գոմին կազմութեան կերպին և տեղւոյն անուններն ունի. իւր ոչխարներու տեսակին, և անոնց մէջ երեւցած ախտերուն ախտանքներ կուտայ. ցաւ կայ որ՝ խոտերու արմատներէն կաթ կը հանէ, անով գեղ կ'ընէ իւր գառնուկի վէրքին կամ ցաւին, զոր օրինակ, պողի կաթը քսելով ոչխարի վրայ եղած որդերը կը սղաննէ, և որդերու կերած մսին տեղ նոր միս կը չինէ:

Այսպէս հարսն իւր զարդերուն իւրաքանչիւրին անունը զատ զատ գիտէ. որոնցմով կը զարդարուի ժամը կամ վաղեքըրը ուխտ դնալուն, կամ հարսանիք և պար հրաւիրուելուն. և պառաւն իւր բժժանքները մի առ մի կ'անուանէ, զոր մեծ խնամով կը պաշտպանէ (1): Հիւան և զարբինն՝ իրենց գործիքներու անունները, ջաղայ-պանն՝ ջաղապին, գերձակն՝ իւր ձեւածներու կտորներուն և կարած տեսակներուն, սակերիչն՝ իւր չինած զարդերուն, տուն չինողն՝ տան զանազան մասերուն և ձեւերուն զատ զատ անուններ կուտայ. զորքինակ, տան մը այն մասին՝ վանեցիք երեսաց կը կոչեն, որ պատշգոմսն է: Արապան, որ տանիքներուն չըջապաշտը իրրեւ պարիսպ կը բարձրացընեն, որով աւելի կը բարձրանայ չէնքն, և ոչ միայն կը պատապարուի գոլերէն, այլ և ծակեր ունենալով իրրեւ ամրոց կը ծառայէ. և կամ, որպէս զի փողոցէն չտեսնուին տան ընտանիքը՝ երբ տանիքը կ'ենեն զարնան, ու հոն տեղ կը նստին իրենց նախակը կը մանեն, սանդեքով բուրդ կը դգեն, քար, քարպան կը հիւսեն, միջան կը քրքրեն, տեղով չապիկ ու գտակ կը նշխեն, խօնջան կը չինեն ուլնիկ կը չարեն, ևայլն:

Ջորոքան, տանիքներու վրայ դրուած փայտէ խողովակ է, կէս տապակած, յորում ժողովելով անձրեկ ջրերը և հալած ձիւները, յորդ և շատաջ ձայնիւ կը թափին փողոցը:

Կան այնպիսի իրեր, որք վատաբերականի մէջ ուրիշ

(1) Տարակոյս չկայ որ արդի մծառներուն անունները հայկական կեանքի չլինին, ինչպէս նաեւ արուեստներու շատ մը գործիքներ, և չէնքի ու գլեխուոց ձեւեր ու անունները, որոնք նախնական կեանքէն գուրս են, և նոր դարու կամ Եւրոպային կը պատկանին:

բառով կը կոչուին, Տարօնոյ մէջ ուրիշ, Կարնոյ մէջ ուրիշ, թերեւս ուրիշ տեղեր ալ բոլորովին ուրիշ, դոր օրինակ. Կարնեցւոյ և Բասնեցւոյ անուանած գուլպան, Մշեցին կ'անուանէ բուշ, Վանեցին քար. ձեռնոցը Մշեցին կը կոչէ քաքնոց, Վանեցին քաքպան: Առջկան, Վասպուրականցւոյ բառով այն գործիքն է, որով բուրդ, բամբակ, սպորշում կը մանեն ոտքի վրայ, բուրդի կամ բամբակի գզակը բազկին վերայ ունենալով, և թեկ եղած կաժը առջկանի կոթին վրայ փաթթելով. և որովհետեւ այս գործիքին բարակ սրչը ստջեէն ծանկին վրայ գլորելով թող կուտայ օղին մէջ, ասով թեկը կը մանուի, և կանել ու մանել մի և նոյն նշանակութեամբ գործ կ'անեն. այս կ'ստուգարանուի առաջով կանել. այս բառը Մշեցիք կը կոչեն Բարման: Կտուագործի սանետեմ, մատառան, միլակն, շուղ, հիւսածն, սեծն, բամբակի գզելու լարն ու ալեղն, և այլ մանր մանր գործիքներն զանազան պէտքերու և արհեստներու իրենց անուանով:

Է.

Այս անորակը անական և արհեստական իրեղինաց վրայ միայն ձգելով, գուրս կը մնան տակաւին կերտ-կուրներու, մշակած գետնի և ծառի սրտուղներու, չորեղէն, մետաղեայ քարեղէն և աղղի աղղի հագուստի ու զարդի նիւթերու, անտեսական այլ և այլ պէտքերու վրայ խօսիլ, որոնք անհուն ու գրօսայի նիւթ կը մատակարարեն զրապիտի մը: Իսկ թէ քանի տեսակ կայ թոշնոց, և ինչ անոնց անունները. անոնցմէ խրաքանչիւրը որ գաւառին մէջ չստ կայ, ինչ գիտելիք անոնց վրայ. նոյնպէս և ընտանի կենդանեաց և վաչրի գաղանաց տեսակները, անոնց անունները: Քանի տեսակ կայ ծառոց, ինչ անուն անոնց, ինչ յատկութիւն, և ինչ

սրտուղ, քանի տեսակ և անուն կայ ինծորին, տանձին քանի խաղողին: Այսպէս նաեւ ծաղկանց, բանջարեղինաց, բաւականին ձեռք բերած եմ այսպիսեաց հաւաքում մը:

Պատաները որ մէկ մէկ Հիպոկրատէս ևն նախնական բժշկականութեամբ, կրակով խարածին, գրնդակով զարնուածին, սրով վիրաւորածին, քարով ջախջախածին, զանազան խտեր և արմատներ խրաքանչիւր ցաւին ու վէրքին զատ զատ ի գործ կ'անեն. և զանազան չոր ծաղիկներէ, տերեւներէ, և արմատներէ փոշիներ ունին թէ վէրքի և թէ ցաւի. սկս սկս մախաւմեք կը շինեն թարախ և արիւն մաքրելու ցամքեցնելու, խոցերը բուժելու. այլ խտերուն և արմատներուն ոչ միայն անունները կուտան, այլ և հրաշալիքներուն ալ միայն անունները կուտան, այլ և հրաշալիքներ ալ կը վիպասանեն. աւանդութեամբ ուսած և կուսուցանեն. կտորած սկոբը կը կապեն, կը գեղեն և կ'ողտցանեն. կտորած սկոբը կը կապեն, կը գեղեն և կ'ողտցանեն. այն ինչ մեր եւրոպական Տօքթօսներն ալ հազիւ թէ պիտի կրնային այսչափ զարմանել:

Սոսքի կարգն եկաւ գրելու. ասորի մը չկայ որ Պօլիս կը գտնուիմ, և բաւական չստ նոր հարսներ և մատաղ տիկիններ լսեցի մեռնիլ ծննդաբերութեամբ, այս տեղ, ուր այսքան վկայակա՜նով զայեակ տօքթօսներ կան. բաց մեր աշխարհները սրտաւ գայեկներու խնամքով, հագարէն մէկը չգատահէր զո՛հ լինել այդ տոթիւ:

Լօշտակ անուշով բոյս մը կայ, որ Մշոյ աշխարհին մէջ յաճախ կը գտնուի, ասուելապէս Ս. Կարապետի վանքի բոլորը. մացառներու մէջ կ'արձակէ իր ոտաղերը, որոնք կը բարձրանան և կը սրտատուելն փայտերուն, և անոնց թանձրաթիտ տերեւներուն կը խառնեն իրենց լայն տերեւները. որոնք ձեւով նման են խաղողի որթի տերեւի, իրենց ցօրունը նման որթի բարունակի, և խա-

զորոյ ողկոյզի ալ շատ նման ողկոյզներ ճուլթ ճուլթ կը կախէ. միայն թէ սասոր սրտուղները մանրիկ են քան զխաղաղին :

Այս այն բոյնն է, որոյ արմատը մարդանման ըլլալ կը համբաւեն. և թէ մինչև անգամ անոնց մէջ արուն ու էգն ալ յայտնի են : Թէ՛ այս արմատը հանելու համար յատուկ աղօթք մը ունին. և թէ՛ երբ կը կտրեն իւր միւս կտորներէն. ահագին ձայնով կը ճչայ. ուլ մը կամ հաւ մը կը կտպեն ալ զմարդարմատին, որպէս զի երբ ճչայ՝ այն ուլը կամ հաւը անոր ձայնին զո՛ւ լինի. եթէ ալ ճարը չլինի, արմատ հանող մարդը պիտի մեռնի :— Այս հարքով ուլ մը կամ հաւ մը կ'ուտեն հանող թշուառականները — : Ամենապիւրջին աստիճան զառնութիւն ունի այդ արմատը. և ի՞նչ. կերպ ցաւոց ու ախտից դարման է : Բաւական փափաքանօք և թանգ գնով կը գնեն զայն Նոր Նախշեւանէն, հին Ուրիմէն, և այն կողմերէն Մշու Ս. Կարապետ եկող ուխտաւորներ. որք կը գնեն նաեւ Լուրսաք հեղլաւի, գաղալին, որ յունիս և յուլիս ամսոց չոգ օրերուն սղոտ-րագոյն ու անքամի օդերուն կ'իջնէ մացառներու տերեւներուն, փշոտ գաղերուն, և մատուտակ ըսուած խոտերուն վրայ, թանցրացած մեղրի նման, ամենազուտ և քաղցր : Նոյնպէս ամեն ուխտաւորներ կը գնեն սպիտակ ձիւթ, կամ Ս. Կարապետի ծամոն ըսուածը, որ կանգառ փռչի ընծիւղները կտրելով մայիս. ամսուն անկէց ելած կաթն է, զոր կը ժողկեն կը չորցընեն, և տաս փարանոցի մեծութեամբ՝ բաց անկէց բարակ, կըր նշխար կը շինեն Մշոյ դաշտի աղջիկներ ու հարսները :

Կայ և մի տեսակ խոտ, ճարճրուակի նման, որ աւելի Վանայ գեղացիներուն ծանօթ է, կեռիկ կ'ըսեն. ասկէց կաթ կը հանեն թանձրացրնեն, եալսու կը չի-

նեն, մարմնոյ ո՛ր տեղ որ քամին բռնած լինի, կը փակ-ցրնեն վրան. այնքան կը պրկի մնայ, մինչև քամին ծծէ հանէ, սպա կը փրկի :

Ը.

Աղջիկներ և նոր հարսները, որ դարնան կ'ելլեն զաշտին ու հովիտը, ձոր և լեռ բանջար ժողկելու, և հասած զղղղուն աղբերակաց եզերքը, այդ ծաղիկներու փունջ, խուրձ և հիւսկէնը կը պատրաստեն. իրենց գոգնոցը բաց, մանեակը շինած և պարանոցն ու բազուկը անցուցած, գեղը կը գառնան. մրմնջելով այդ զանազան ծաղկանց անուանց, գոյնին, հոտին և տեսքին վրայ յօ-րինուած հովուերգական խաղերը : Ամէն մէկ ծաղկին զատ զատ վէպեր ունին : Անոնցմէ մէկը քոյր է, միւսը եղբայր. կամ երկու քոյր՝ մէկ մայր. մէկը քաւոր միւսը ամառայր. մէկը տէրտէր՝ միւսը տիրուհի. մէկը սիրող՝ միւսը սիրուած. Աղբրանց արիւն. երկու որք եղբայր, մէկը արնոտ սիրտ՝ միւսը օձու թուր կամ միտած խանջալ. մէկը կիծոց լի կաթ է սպիտակ ու անարատ, միւսը թոյն թափող հրեղէն վիշապ. եայն, եայն : Իմ միտքս է հասկցնել թէ այդ բաղմատեցակ ծաղիկները, որ կը գտնուին Հայոց լեռները, անոնց անունները միտա մի գիտն թուել ընտելիները հայերէն, ինչպէս նաեւ բանջարեղինաց, խոտեղինաց, և պրտի պրտի գտնուած մացառներու տեսակաց, մանր ու ոլոր ոտերուն, մոքնեաց, ուռնեաց, փռչերուն. որոց ամէնուն անունները շատ պէտք են գիտնալ. պէտք են տեսնելի մեր գրքերու և բառարաններու մէջ, անոնք որ զեռ չկան գրուած, հանդերձ իրենց նշանակութեամբ և ստուգութեամբ թուած որոնք ոչ միայն կ'ընդարձակեն մեր ազգու-թիւն մատենագրութեան ստապրէզը, այլ և նոր գիտու-

թիւնք և արուեստք ուսանելու փափաղ և միջոց կ'ըն-
ծային անկարգանութեան և երկրարանութեան իրենց ճիւ-
ղերով: Մանաւանդ զրամաստեղծները կը փարթամա-
ցընեն:

Վէպերը, որ յօրինուած են իրիւ խաղ, աշուղի ոճով
և եղանակով, կամ իրիւ հեքեաք, արձակ տաղուած-
քով, թէպէտ այնքան փոփոխուած աւելցած ու սրսիսած
եղեր են, որ չատերէն մարդ չէ կարող բան մը հասկնալ
բայց և չատերն ալ կը սրահեն իրենց մէջ ընտիր և բարձր
գիւտ ու նիւթ, քանաստեղծութիւնը, զիցարանութիւնը,
կրօնական օրհներգութիւնը, սիրահարական տարփանայ
բայց և անոր հաւեսանքն եղած աղէտն ու կսկիծը որոց
ենթակայ է մինչև այսօր միւսնայն սերունդ մարդկու-
թեան, անմոտանալի և բաւական բացառաւոր խնամանե-
քով սրահած ու շարունակած են իրենց մէջ:

10.

Հայաստանի լճակներ և գետերը հրեղէն աղջիկները
ունին իրենց ալեաց մէջ. Վանայ մասին այդ հրեղինաց
սրահապանը Սրջակու ծովն է թէպէտ, բայց գրկիլէ ամեն
լճիւ ու գետերը մերթ ընդ մերթ կ'երեւցընեն խանդով
և սիրով յափշտակութեան իրենց անհասկանալի իրենց
ըզձայնով էալը. հրեղէն գամէշ կը տանայ այն ջրերուն
մէջը՝ գամէշի սիրահար երկրադործը, և հրեղէն ձի՝ ձիա-
սէր երկատարողը: Փերիներ (1) կը հիւսնեն ամենի և աշ-
խափ ձիւրու բաշը, և չար ուղիները կը լինեն հեթանոսաց
և անդեղ մեղաւորած թաղկալ մարմինները, մանկով
անոնց մէջը, հանելով զանոնք գերեզմանէն՝ չըկեցընելով
գիշերները չարագործ մարդու մը, կամ չան կամ գալլի

(1) Փերի՝ գաւջն լինի բարի. Բնչպէս ուսմիաց մէջ այդպիսի
աներեւոյթ ուղիները կը կոչուին Բոն փեղ անիկներ:

կամ արջու կերպարանքով. զոր գոռնալաք կ'անուանեն
Վանեցիք, և գոռնալաքի՝ Մշեցիք:

Յատուկ աղբիւրներ կան տեղ տեղ, որոց տեան չափը
բազմակերպ ծաղկունք, զանազան խառ ու բանջար կան.
ծերացած օձերը կուզան հոն, իրենց չաղիկը կը փոխեն. և
ծաղիկներէն մէկը, զոր միայն օձեր կը ճանչնան, կը փրցը-
նեն կ'ուտեն. և անմիջապէս աղբիւրի ջուրը մանկով կը
լուսուցին, և երեք անգամ կը խմեն, կ'եղեն, նորոգուելով
իրենց կեանքը. եթէ ուշադիր լինին հալիւնները կամ ցանկո-
յողները, ու պատահին օձի այս արարուածին, նմանն ու
ճանաչեն այդ ծաղիկը՝ թէ ո՞րն էր, ու իրենք ալ ուտեն,
և նոյն աղբիւրի ջրէն երեք անգամ խմեն, կ'անմահանան
այդ մարդիկը:

Մշոյ լեռան կամ Սեմ սարի ստորտը կը գտնուի
Մանթիկ գեղ. այս գեղի բնակիչներէն Հայ մը Մարգար
անուն, ասկէց հինգ տարի յառաջ մեռաւ: Սա իւր կեն-
դանութեան կը սրտամեր թէ 250 տարեկան էր ինքն.
մենք տեսնաք զինքն 1866 ին, իր ջիւղերը պինդ, երկու
անգամ նորոգուած էին տեղաները. և գետ այն տարի-
քին մէջ կը տեսնար քաջ, կը լսէր, կը խօսէր, կ'ուտէր,
կ'ընթանար երկատարողի մը պէս, և ամեն տառաւ
լեռան մայրաններէն չոր փայտ կը ջարդեր, կը չաղկեր
բերէր Մուշ կը փաճառէր ձիւն օրերը: Իւր անդրանիկ
օրդին 80 տարեկան էր և ալիօք ծաղկեալ. այն ինչ
Մարգարը իւր մօրուքի մէջ չառ քիչ ձերմակ ունէր:

Սա կը պատմէր թէ՝ « 150 տարու եղած ժամանակս
աշխարհի մեղաց մէջ լինեալ. այսինքն կին տուի: Թէ՝
Ծովասարու մէկ աղբիւրի մէջ տեսայ մէկ օր, որ ցաւա-
ղար ու վիրաւոր օձ մի եկաւ լողցաւ, և երեք թուփ
ունեցող ծաղիկ մը կտրեց կերաւ. նորոգուեցաւ գնաց.
զիտեցի ես ալ նոյն ծաղիկն կտրեցի կերայ. նոյն ջուրը

խմեցի, և լողգցայ. աչքերս լուսաւորան. ուրիշ կերպ
գարձայ: Հովիւ էի, ու ոչխարներս թողի, կիթևու ժա-
մանակն եկեր, ևս ոչխարները չեմ տարեր քեր. ոչխար-
ները ցրուեր են. գեղի աղջիկները եկեր են եկեր են լիւրը,
ոչխարները ժողկեր են, կիթեր են, ու զիս չին գտեր,
դարձեր գացեր են, ուրիշ հովիւ մը դրեր են ոչխարի
առջև, ու քանի մը մարդ առեր են հաց ու զա՛ս՝ խնկեր
սար զիս կը փնտրեն: Ես ուր եմ: Իմ վրէն անցեր է
քանի մը օր, քանի մը գիշեր. ոչ մուլթ եմ տեսեր, ոչ
անօթութիւն եմ խմացեր: Ես, որ էն ջուրը խմեցի ու
էն ծաղկը բերանս զրի, տեսայ որ բացվաւ իմ առջև
մարմար կամարալէն լուսաւոր պարստ մը, աշխարհից
ու մարդոց խնկից դուրս էր անոր չէնքն ու միջի փառ-
քն ու բարիքն. անմահութեան առն ու տեղ էր. բեր-
նով չարամուրի խնչ որ ևս տեսայ: — Ասոնք պատմած
ժամանակ ի խորոց կը հառաչէր: — Մէկ էլ ի նչ տեսնեմ
իմ գեղի դուր դրեցի կը բռնան կը կանչեն զիս. ձայն
խնկաւ ակննջս, դուրս ելայ, բայց շատ զգալի: Նեղա-
ցայ թէ խնչու կանչեցին զիս: Հարցուցին, պատմեցի
իրենց՝ արածներս ու տեսածներս: Շատ ազաւելային որ
էզ ծաղկը, էզ աղբիւրը ու էզ պալատի գուռը ցոյց
տամ իրենց. հար չեղաւ նորէն տեսնայի: Այսպէս զըր-
կուեցայ Աստուծոյ տուած շնորհքից: Շատ լացի ու մէկ
էլ գեղը չիճայ սարէն: Իմ հաց ու ջուր կը բերէին. ու
ևս իմ ոչխարներով կը մնայի սարը: Շատ աղջիկներ
քառան յիս. շատ մարդ գորեցին թէ աշխարհ մալ. չի
մտայ: 150 տարեկան էի. օր մը յաղթուայ մեղքից,
խօսք տուի, աղջկան մը հետ պատկուանք, ու խնայնք
մեղաց մէջ. մեղաց գաւակ ունեցանք: Բայց, փառք
Աստուծոյ, մինչև այսօր իմ գլուխը բարձի վրայ չդրուեր
ու իմ բերան վա՛յ չկանչեր. — այսինքն հիւանդութիւն

չէ տեսեր —. իմ օրերը սարերու վրայ ու իմ գործը հո-
վութիւն է եղեր»: Եսայն, Եսայն:

Առաւել թող լինի այս տեսիլքները, և ի չարս տե-
գիւ գնացողներուն դնենք տեսած ու լսածները: Բայց
ինքն Մարգար եթէ 250 տարեկան չլար, անշուշտ 150
տարեկանէն աւելի էր. ասոր ապացոյցը՝ ոչ միայն իւր
տեսած վաշանքները ու առաջնորդները կը թուէր, ու գե-
ղերու և Մչոյ չէնքերուն վրայ ծանօթութիւններ կուտար
այլ ինչքան որ հին գրոյց պատմէին Մչոյ մէջ Հայ եւ
Քիւրտ ծերերը, վերջին խօսքը կը լսէին՝ « Մանկիւր
Մարգարին հարցուցէք, որ քան զիմ պապու պապն էլ
մեծ է »:

Մանկիւր Մարգարի համբաւը Մուշէն դուրս եղած
գաւառներն ալ տարածուած էր. և Կարին հասող ուռ-
տական հիւպատոս փեմ. Իսմանով պէյը հետաքրքիր լի-
նկով, 1866 թուականին գրած էր յատկապէս Մչոյ
Առաջնորդ Վանցի Տէր Մարգարեանց Գեր. Երեմիա Կալիս-
կոպոսին և ինձ, որ կանչել տալով Մարգարը, տեսնանք
գանի, և թէ՛ այլոց համբաւածը ու թէ՛ իրեն պատմածը
գրենք գրկենք Նորին Վսեմութեան. այսպէս ալ ըրինք:
Վերջիջիկալ Բովանով պէյը այժմ Հայկալու հիւպատոսն է:

Աղբիւրներ կան. որոց ուխտի կերթան քամատ ու
քոտոտ հիւանդները. այդ ջուրերով լուացուիլ, կամ ա-
նոնց ջրով շաղախուած կուր իրենց մարմնոյն վրայ
քսելը՝ կը գործէ առողջութիւն. բայց պէտք է խուսիլ ու
մտմ և յատուկ ազդոր մը մատաղ տանին. և այս թէպէտ
շատ տեղեր կայ. բայց ևս կը յիշատակեմ մէկը՝ որ Վանայ
մօտն է, Ագրբի կը կոչեն. ուրիշ մէկը՝ որ Մուշն է, և
Քրդերէն լեզուով կը կոչեն գանկ դաւան. որ ըսել է
աղբիւր բժշկութեան:

Մասեր և թուփեր, որոնք սուրբ համարուած են, գրեթէ ամէն կողմը կը գտնուին: անոնց վրայ կը փաթաթուին ախտաւորներն ու տնդոտները իրենց հազուադէպ մէկ պատառ դրօշ, և կը համարին բժշկեալ:

Եւայ քարեր կան՝ նեղ և անձուկ, կանաչք իրեն խորհուրդի և ուխտի կ'երթան այն տեղերը, որոնք չրեր են, այսինքն ամուլ. կը փորձեն զերենք՝ եթէ կրցան մանկ այն ծակէն և զօրս ելիլ, կը յուսան ուրեմն թէ պիտի ծնանին: Զոր օրինակ է, Մշոյ գաշտին մէջ Սերկուայ քարը, և Աղձեւաց մէջ՝ Բնձաքար. ետայն:

Ժ.

Իսկ որ ինչ լեռներուն, քարայրներուն և գանաղան վայրերուն վրայ վէպէր ու աւանդութիւններ կը խօսին, հիմաւրի և յատուկ ուշադրութեան արժանիութիւններ են: Յայտնի բան է զարձեր Աստղիկն Նոյի աղջիկը լինելը, կամ եթէ Նոյին չէ, մէկ ամենահին Հայու և ամենամեծ Հայու՝ խելքով ու գեղով պերճացեալ աղջիկ մըն է եղեր, որոյ անունով գաւառ չկայ գրեթէ, որ բլուր մը կամ բարձր սար մը նուիրուած չլինի, ինչպէս կան և կը կոչուին Վանայ Վարազայ սարի մէկ մասը. և Մշոյ սուրբ Յովհաննու մօտ Տօրտի գօւռոյն մէկ կտորը, զորս զիտայն կրնայ նկատել թէ գտնէ այս երկուքն ալ ստատիկ սեպածեւ, սեւ, լերձ, և չաքարի գլխու պէս բարակ ցից գլուխ մը ունին, իրարու համանման: Կը կարծեն ոմանք թէ աստղերը զխտելու գիտարան ալ եղած են այս բարձունքները:

Մշոյ գաշտի հիւսիսային արեւմուտքը մէկ լեռ կայ միջակ, որոյ ստորտաւ կը քերէ կանցնի եփրտաւս գե-

տը չար պօհօրայ ջրերու հետ միացած ահաւոր և խրոխտ ընթացքով մը. այդ լեռան տակը Արտերա գեղն է, և Արտերա գեղէն բարձր նոյն սարի սրտին վրայ կանաչ ծառեր, ջրի աղբււրներ, խաղողի որդեր, չէնքի հեռքեր կ'երեւին, զոր մինչև ցայսօր Դաղօնք կ'անուանեն Հայ բնակիչները: Այս Դաղօնք անունէն հետեցնողներ կան նոյն գաւառին ՏՍԲՕՆ անուանուիլը, որմէ քիչ մը անդին կ'իյնայ նաև ՅՐՓՆԲ գեղը, որոյ համար՝ Հնախօսութիւն կը պատմագրէ թէ «Սեմ իրեն որդիներով և տոհմականով յնակեցաւ, և անտի ցրուեցան. վասն որոյ և յանուն տեղւոյն մնաց Յրօնք. մինն յորդուց Սեմայ՝ Դարբանդ անուն բնակեցաւ անդ, և անուանեաց զտեղին Տարօն» և այլն: Այս լեռը այժմ՝ Բրզայ լեզուով Բօսուր կը կոչուի: Մօտ Դաղօնաց, այդ լեռան ծակաւոր քար մը կ'երեւայ, որոյ մէջ, կըսեն, շատ այրեր կան, և անթիւ օձեր կը բնակին այդ այրերու մէջ օձերը ունին իրենց թագաւոր և թագուհի. թագաւորը արեգակի պէս քարտին ունի իւր զլուխը, այսինքն թագ և թագուհին բոցադոյն բրչեր, բրչամ, այսինքն վարս. ունին զօրապետներ, թիկնապետներ, և ահագին բանակաւ կ'երթան կրկնի Դիարբաքրու հողը, այն տեղը կան նաև օձերու ուրիշ թագաւորներ, բայց անոնք ասոր հարկատու են և ռայայ. երբ անոնք կ'ապստամբին, կ'երթայ սա ջանգ ու կռիւ, ու շատ կտորած կ'անէ, և աւարով ու գեթիներով կը գառնայ: Այսու Մշոյ բնակիչները և իրենց նախարարները Տիգրանակերտու գաւառներուն վրայ տաջները միշտ տիրապետելուն և գահոնք ծառայեցնելուն հեռքն է կը պահեն թերեւս:

Օձեր ալ կան, որ Մշոյ աշխարհի պահապաններն են. և զիւրադուց փնտռ չեն տար: Տեսակ մը օձերու համար այլ կը պատմեն թէ աները և ջաղացները կը բնակին, և

իրենց բնական տան բաղդը անհնցմով կը յաջողի եղեր :

Հետեւեալը իրրեւ առակ կը պատման , թէ՛ « Գեղացի մը՝ որ արտեր ունէր և ջագացներ՝ և գեղացւոց մէջ բաղդաւոր ու հարուստ մէկն էր , իւր յաջողութեան բաղդը կը պարտէր այն սեւ օձին , որ ասոր տան մէջ կը բնակէր : Մէկ հատիկ գաւակ մը կ'ունենայ այս գեղացին և որովհետեւ օձը սովոր էր տան մէջ համարձակ չըջելու երախան օր մը օձուն հետ խաղալով՝ անոր պոչը իւր սովին մէջ ստատիկ կը ճգմէ . որքան կը ջանայ օձը՝ կարող չլինիր իւր պոչը ազատելու աղուն ձեռքէն . ճարը հատած՝ կը խայթէ աղուն թաթիկը . աղան կը թողու պոչը , ու կը թռնաւորի միանգամայն . օձը իւր խայթածին ու թռնաւորածին հետեանքը գիտնալով՝ կը կը փախչի տան մէկ անկիւնը կը կծկի . ժամեր կ'անցնին և աղան վերջապէս կը մեռնի :

Տղուն հայրը սաստիկ կակիծէն ուրաղը կը վերցնէ օձին կը զարնէ . օձին պոչը կը կտրի և օձը իւր գլուխն ու մնացեալ մարմինը առած կը փախչի տնէն , ու գեղէն դուրս քարերու մէջ կ'ապրի : Օրեր կ'անցնին , բայց հետզհետէ այդ գեղացւոց բաղդը կ'աւելի . օր մը իւր կնոջ հետ կը մտածեն թէ , երթանք մեր օձը նորէն մեր տունը հրաւիրենք բերենք , որպէս զի մեր բաղդը դառնայ վերստին . և կ'երթան քարերու մէջ կանչեն իրենց օձին . օձը պատասխան կուտայ թէ , « Ինչպէս ձեզ՝ նոյնպէս ինձ փախաքելի է այդ , բայց ա՛յ անկարելի է . քանի որ դուք ձեր գաւակին մասը յիշէք և ես իմ պոչը , իրարու հետ չենք կրնար հաշտ ապրիլ » :

Վ.Մ.

Մշոյ գաշտի արեւելեան հիւսիսը՝ կայ մէկ լեռ Նեմրուք անուն , որոյ մէկ երեսը կը նայի Պալանդիսայ և Մանգ-

կերտու կողմը . մէկ երեսը իրաթն է առ ափն Վանայ ծովուն , և միւս երեսը Մշոյ գաշտն է . իւր թեի տակն ունի նաև մէկ փոքրիկ և իրմէն բաժան լեռ մը տանձաձեւ . սև և լերկ . այս փոքր լեռն է Գրգուր , որոյ ներքեւն է Ջրհոր գեղը . Ջրհորի ձախ կողմն է Շամիրամ գեղը , և առջեւը Դատական գեղը Վանայ ծովուն նաւահանգիստը : Ռահվայ գաշտն որ անագին տարածութեամբ և ամայութեամբն կ'երկարի այս լեռանց ոտներէն մինչև Բաղիշոյ ձորը , և մինչև Խոյթայ լեռը , և որ իւր մէջ ունի քանի մը քարաշէն խաներ : Այս Ռահվայի ձմեռը և ձիւները անասելի շատ են ամեն տարի , և բուքը պակաս չէ . ուղեւորները իրենց պատապարան կ'ընեն այդ խաները , և շատ անգամ քանի մը օր կ'արգելուին անոնց մէջը փակուած . ասոնք կը լինին որջ աւազակաց և շատ անգամ միամիտ և անճար ուղեւորները հոն ապաստանած ժամանակ՝ կը լինին բաժին այդ չարագործաց . նաև զանազան արհաւիրք լի պատմութիւններ կան այդ խաներուն վրայ :

Դատական գեղէն Ջրհորի սահմաններով դէպ ՚ի Նէմրուք ՚ի գաշտակողմն գնալով՝ կը աւանետ կարգ մը արեւկուածի կամ կանգնուածի պէս սև քարեր , որոնք հետուէն և մութ ժամանակ կրնան խորիկ զմարդ թէ կարաւան են ահոնք , կամ մարդ և ուղտ : Տեղացիք Բէլի ուղտեր և ուղտաւաններ կ'անուանեն զանոնք , և որոց համար կը վիպասանեն ու կ'ըսեն թէ , « Կոռարաշտ թագաւոր է եղեր Բէլը , և մեծ զօրքով եկեր Հայոց թագաւորի ու երկրի վրայ կախ . Հայոց թագաւորը Աստուծոյ ձեռնով սպաններ է զԲէլ և հաներ Նէմրութա գլուխ . այն աեղը փորեր թոնիր չիւներ , մէջը կախեր վառեր է : Աստուծոյ հրամանքով այն կրակը ջուր է կտրեր , զմոխիրն հողի տակ իջուցեր , որ չեղնի քամին անոր փոշին տանի : Բէլի մարդիկ և ուղ-

տերն այ իրենց վախէն քար են կտրեր: Մինչեւ այսօր թօնիրն ու ջուրը կայ. և այն ջուրն է որ սարի տակով կ'իջնայ Մեղրագետի ակնէն կը բլթէ և այդ գետը կը կազմէ»: Մեղրագետի ակն կորակ աւազան մի է Մշոյ գաշտին մէջ, Սձ քաղաքի մօտերը աւազանի շուրջը սալարսած են քարերով, և անոր մօտ գմբէթ մը կայ: Զուրը այդ կորը աւազանին ընդարձակ գոգէն կը բլթի տաղներ հանելով իր հետ. և սղաղջալով կ'երէ ոչ մէկ տեղէ, այլ բազմաչեայ: Այս ակի բուն բլթման վրայ ընտիր վէտեր ունին տեղացիք: Կը ցաւիմ, որ աս ձեռն չունիմ գանձը գրելու: Մի միայն ապացուցանելու համար թէ այդ ջուրը նէմրութայ գանդի լիճն է, հետեւեալը կը յիշեմ, որ կը պատմեն: Իրեւ թէ՝ « Հովիւ մը խաչինք կ'արածացրենք նէմրութայ լճին եղերքը. ոչխար դարձնելու համար՝ բոտ սովորութեան՝ խը ձեռքի ցուպը կը ձգէ, ոչխարը կը գտնայ, հովուի փայտը լճին մէջ կ'իջնայ, և ջրի պառոտքին մէջ կը կորսուի: Օրեր կ'անցնին, օր մը այդ հովիւն իր ցուսին ուրիշ հովուի մը ձեռք կը տեսնէ, կը պահանջէ, հարկ կը լինի ապացուցանել, կ'երթան գեղի մեծաւորին քով. և ցուսին բուն տէրը կ'սկսի խը ապացոյցը յատաճ բերել թէ, ես յիշուն տարիէ հովուութիւն կ'ընեմ, ամեն մէկ տարին մէկ մէկ դազի քսաննոց ոսկի վարձք առեր եմ, և իմ ցուսին մէջը փորելով ոսկիներս հոն լցեր եմ: Յուսը կու տան իրեն, կը բանայ խը փայտէ քսակին բերան, իրօք 50 ոսկին վար կը թափի. կը տիրէ խը ցուսին: Եւ երբ գտնող հովիւին կը հարցնեն թէ ուստի ձեռքդ անցաւ այս փայտը, կը պատասխանէ, — « Մեղրագետի ակնի բերանը մղած էի ոչխարներս, ջուրը իր փորէն դուրս հանեց զայն»: —

Սրդարեւ նայելով Հայոց ձորին, ուր Հայիկ և Բէլի

ճակրատմարտը եղեր է, ևւ զինչն սպաննելէն զինի երբ Հայոց ձորէն Հարք գաւառը պիտի գտնայ Հայկը խը բնիկը, ուղին այս տեղով ուղիղ կուգայ, ևւ այս նէմրութ լիւր, ինչպէս անունն ալ ներդրով թէ, որ Բէլայ անունն է, խը զիրքով միայն յարմարութիւն ունի Սուրենացւոյն ասածին, թէ « Հանեալ կախէ 'ի լեռան մի բարձր գմարմինն Բէլայ 'ի տեսիլ կանանց ևւ որդւոց »:

Վ.Բ.

Կայ այնպիսի քարակարկառ խումբ մը քարերու ալ վանայ մօտ Ազրիու քարեր բոլոր ժայռին կից, որ հետուէն և ի միման նայողները կը կարծեն թէ խումբ մը մարդոց են այն տեղ. ասոնց կ'տան հարսն ու փեսայ: Բայց սրովհետեւ երկու շն, այլ շատ. մէկտունքն ալ կը համարին հարսնետոները, և անանցմէ երկուքը՝ որ թեւ թեւի՝ զէմ զէմի են, ասոնք են հարսն ու փեսան. ու որուն զլուխը կ'որոճեւ է փեսայն նա է. լակ միւսը որ ուղիղ է վերէն վար, քոյուսը հարսն է նա. և իրենց ասջիւր մեծ կ'որազլուխ մ'ալ կայ, այն ալ տէրտէրն է, կ'ըսեն, գօտիկ 'ի գլուխ: Ասոնց քարանալու մեղքն ու պատճառը մանրամասն ու երկար կը պատմեն. բայց ես չեմ կրցած միտքս պահել, որքան կը յիշեմ բովանդակութիւնը այս է, թէ՝ « Ասոնք ասոնց իրենց հօր մօր Կամքին պատկուեր են. և սովորութեան ու կրօնական աւանդութեան հակառակ՝ արեւու ծագմանէն առաջ ժամէն ելեր են. ասոր համար Աստուած և ծնողք զիրենք անիծեր են. և այսպէս քար կտրեր են »:

Ազրու օրինակ որդւոց՝ իրենց ծնողաց և օրինաց հնազանդութեան ու յարգանաց:

ԺԳ.

Կայ և մի տեղ վստայ հիւսիւսային կարճ Դոբաշէն գիւղին մօտերը Շեղ ջայ դարը ըստեւ հողային բլուրը. որոյ համար կը գրուցեն թէ, «Մէկ հարուստ՝ բայց ազատ կալուածատէր քաղաքացւոյ ցորենի չեղջ է եղեր. կալի ժամանակ, ինչպէս սովորութիւն է մինչեւ ցայտօր, Գրդերու չեխեր ու ֆախիները, Հայոց տէրաւորներ ու վանականները գեղ գեղ կը չրջին ցորեն կը ժողկեն, նոյնպէս և ամեն կարգի աղքատները ու չունեցողները, մշակներ ու վարձկանները կալմաս կ'ստանան կաղատէրներէն. մըջիւններու կարաւանը և ճնճղուկներու երամբ թիւ ու համար չունին, որք կը կրեն ու կրեն: Իսկ այս աւ գաճ տանուտէրը ամենայն խստասրտութեամբ կը հսկէ իւր ցորենի չեղջին, և ամենեկին սղորմութիւն չտար. խեղճ սարկէներ ու արտուաներն ալ կը քարտէ: Աստուած կը պատմէ սասը խստասրտութիւնը և բոլոր այդ ցորեն իւր տեղը կը դառնայ հողի չեղջակոյտ մը. որոյ չուջը կը ցուցնեն նաեւ այս մարդու սայլը, որ որայները բարձուած կուգար, սայլորդներով ու սայլին լծուած գամէշներով հանդերձ քար կարած, նոյնպէս և կալուածատէրը որոյ սիրան արդէն քար էր»:

ԺԵ.

Լէզբը իւր անուշտով և հին պատմութեամբ յայտնի է. ուր ճամիրամի աստուածները մեր Արայ գեղեցկին մեռած մարմինը լցեր ու կենդանացուցեր են եղեր. և Արայլեզք անուշտով կուռք ու աստուած չինեցին պաշտեցին այն ժամանակ Հայեր այս գեղի բարձր գաղաթին ուր այժմ Ամենափրկչի մատուռն է. և Աշխարհամատրան կիրակին մեծածոյով ուխտ կ'երթան: Ուր բեւեռա-

գիրերով քարեր լցուն են. և ձուլածոյ հին սղնձէ կենդանուց փոքրիկ արձաններ գտնուեցան մեր օրերը դեռ ևս քանի մը տարի չառաջ: Ուր և ինչեւր կան, կթէ Լէզբայ բերդիկը, և անոր ստորոտները փորուին, քննուին:

Այս Լէզբ գիւղի մօտերը կայ մի թմնիրի ձեւով աղբիւրի փոսակ կամ ջրհոր, որ Սուրբ քոնիւր կը կոչեն, ուր յաճախ գնացողներ կան. շատերուն իրեն ուխտատեղի, ամանց ալ հետաքրքրելի: Մի միայն մէկ ձուկ կրեւի ալ ջուրին մէջ, և որին որ երեւի, անոր բազդն ու ուխտը կը կատարուի: Դա՛ կնկան կերպարանք ունի եղեր. և արծաթէ օդն ալ իւր քթին անցուցած՝ կը տեսնուի տակաւին: «Երեցկին է եղեր դա. կին կարի գեղեցիկ. երբ նստած թմնիրի ջուրին հայ կը թխէ, սոյքատ մը կուգայ հաց կ'ուզէ, կուտայ: Կերակուր կ'ուզէ, կուտայ: Թշուառականը կը համարձակի նաեւ սրտը մի ուզելու. երեցկինը կը վարանի. բայց կը մտածէ թէ աղքատ քեմարզու է. ինչ կայ, մե'ղք է. դուցէ վարձք է. պագն ալ կուտայ: Եւ յանկարճ նոյն վայրկենին երեցը ներս կը մտնէ, երեցկինը ամօթէն ու անէն ինքն զինքն կը ձգէ ի թմնիր կրակին մէջ. տէրաւորն ալ զինքն ի վրէն բայց տէրաւոր կը մըկի. իսկ երեցկինը՝ կրակն ջուր դառնալով, ինքն ալ ձուկ, Աստուծոյ հրամանքով յաւիտենական յիշատակ կը մնայ նոյն տեղ»:

ԺԶ.

ՍիփԱն լեռնադաշտի մը անունն է, որ Նէմրուքի գօտին է, բարձրալիւրք. և կ'երկարի յարեւիս կապուելու այն մեծ ու շատ բարձր սարին ոտքը, որ Սիփանայ Սար կ'անուանուի. որպէս թէ Նեմրուքն լինէր Բէլը, և Սիփանը մեր Հայկ, որ զիէն իր ոտքին տակ կապած է:

Վերին և ներքին Սիփան անունով Հայոց գեղեր ալ

կան այս պատիւն վրայ, և ուրիշ դանադան գեղեր ալ: Խիստ անուանի է խոտաւէտ և օղաւէտ լինելով. ուստի կը տեսնուի Լաւաշն Պուլանըխայ մէկ մասն և Մանազ-կերտ. իսկ սոջիւն են Սրաթ ու խւր գեղերը. Արծկէն և խւր գեղերը. Խոտանց մեծ գեղը. Սքանչկապօրծի վանքը, Էպլին: Այս սոջիւնի մասն անուանաձս Վանայ ծովու երեսն է, և ընդհանրապէս ծառադարդ են բնակութիւն-ները, և բաւական զատ ի վեր գիւրք մը ունենալով, պատուական և առատ պաղարայ ջրեր կը հոսեն. բնա-կիւր կը վայրկէ Վանայ ծովու անմահական օղը, անոր գեղածիծաղ երեսը, Վանայ բերդին ու իր աղբատաննայց, Արտամառու ծառաստաննայց, և յայնկոյս եղած ծովեղեր-նայ բոլոր շինից և տաննայ սքանչելի տեսարանը, ամե-նացանկալին Վարազայ բնուր, Հայոց ձոր, Ռշտունիք, Շատախու և Մովսէս բնուրը, Կարեկապուց Առ տէրը, Սղիթամարայ, Կառուց և Լիւմ անապատայց կղզիները, և սուրբ տաճարայ երկնաման գմբէթները: Ծովու հարա-ւային կողմէն ալ Կարճկանից անապատները, և ծովու երեսը յոգացող առազաւատարայց նաւերը: Ելիւ մէկ վայր-կեան այս Սիւխանայ հովիտը, թաւայլիւր, հանգիւր, շնչէ անմահական ծաղկանց և գաղարկայ մէջը, ուր վառակը կը խոխոջի, ուր սոխակը կը դաշլալէ, ուր կոսենիւր կը կուայ. ուր ծովը տոջիւղ կը ծփծփայ. երջանկայիւր քիչ մը: Է, տէ ել, Բիւրա Մոզրովի խոտանցն է այլ. այս տեղը Համանցի Բրդերու տեղն է: Ել, քիչ մը յառաջ երկնանք. ահա Սիւխանայ սարը, այլ ահագին, բարձր, մտախոտակար, սարը զոր և Թովմաս Արծրունին Մաւիք կ'անուանէ, և Գեղամանցի Վանիները՝ Գոռու լեռ: Բնա-կիւնները մէկ բան կ'երգեն այս լեռան վրայ իրեն հին երգ, և կ'ըսեն.

— Կոյայ տապանն եկաւ ի Սիւխան,

Ասաց,

« Սիւխան, ա՛ն գիւ, ա՛ն գիւ »:

Սիւխանն ասաց,

« Գընա՛ ի Մաւիս, գընա՛ ի Մաւիս,

« Որ մեծ է քան գիւ, որ բարձր է քան գիւ »:

Տապանն Կորդուայ բնուրէն գալով առ Սիւխան՝ Գրգուռայ գլխով անցեր, և քաւելով կամ՝ զրգուռելով այս լեռան սուրբ զլուխը տաշեր անցեր է եղեր: Սիւխան լեռը վեհափառարար խւր ձիւնառ գլուխը ամեն բարձր բնուրէն վեր կը ցուցնէ Վառապարականի և Տարօնայ բոլոր կողմերէն գրեթէ. խւր ծովային երեսը խիստ զուարթ է, յայց մէկալ կողմը՝ զոր տարածուած է երկարօրէն Մանազկերտու գաշար պատիկ պատիկ ու կորածի տապիճանարար բլուրներ ունի ձեւացուցած՝ որ սեւ ու քարուտ են:

Միաքղ բնւր Յովրը որ խւր ցաւոյ օրերու մէջ պառ-կած լինէր մէկ կշտին, ծունկ ծունկի դրած, ստները ձիւ պարզած, մէկ ձեռքի արմունկը գետին և թաթը երեսին, զլուխը բարձր պահելով՝ կրթնած, տքար. թաթիւր սը-ցունք խւր աչքերէն, և այլ էր Սիւխանայ վառները:

Եռային որդերը խւր անձին վրայ, և այլ էր Հաս-նանցի Բրդերը:

Թաթիւն խւր գլխու մաղերը, արորուէր գանգի մորթը, և երեւէր լեռի ոսկարն ուղեղին. և այլ էր Սի-ւխանայ ձիւնապատ ու սառցիկ որդերով եռացած գա-ղաթը:

Թշնամանէն զինք խւր հոցն ուտողները, զրացիներն ու բարեկամները, և ստունք էին Լաթատայ ձիւներ ու աւազակ ֆաթիները:

Խւր կշտին ու կողին վրայ հանէր խոցերը, ու այլ նման էր Սիւխանայ սեւ սեւ կոյա կոյա բլրակներուն:

Արդէն վաղուց մեռեր էին իւր զատերք ու օրդեր . թաղան տաղեր էին իրեն ոչխարի հօտն , անդեպք , ուղարք , էշք և ջորիք :

Այն մեծ տարածութիւն Մանագիրտու գաղտին , որ քար ու քոսով — աշտինքն մանր և մեծ ժայռերով — լի է , անրոյս , անմխիթար , և տխուր , զու տառ լինէր Յովրայ աղբիւսը . և խեցիները , որոնցմով խը վիրաց թարախն է քերեր :

Այս է այդ բնան համառօտ նկարագիր :

Բայց վէպը կը պատմէ բնակչաց բերնով թէ՛ «Սիւխա-
նայ սարը» Հայոց մեծ թաղաւորի բերդն է ևզեր : Թէ՛
մէկ ծածուկ դուռն կայ այդ սարին , որ Մանագիրտոյի
Քիւրտ մը միայն գիտէ , և առոնց պապենական սեպհա-
կան տւանդութիւն է որ միայն հայրն իւր տղային ծա-
նուցանէ : Թէ՛ տաք տարին միանգամ այդ Քիւրտը
Սիւխանայ դռնէն ներս կը մտնէ կերթայ , և քանի մ'օր
դուրս չկեր : Թէ՛ այդ Քիւրտը թէպէտ և դուռը ցոյց
չտար , բայց կը պատմէ թէ՛ ահագին քաղաք մը կայ
չինուած Սիւխանայ տակ , կամարակապ ու հաստատ չէնք
տատակ քամի կը խաղայ մէջը , բայց լոյս չկայ : Թէ՛
տներ պալատներ , չուկաներ ու հրապարակներ կան մէջը :
Թէ՛ մէկ քանի երկաթէ դռներ կան , որ միշտ դոց են .
և մենք կը կարծենք որ թաղաւորի նակեր — զէնքեր
— այն տեղ լինին : Թէ՛ տըրար մը լցուն եփած չոր հաց
կայ , պահիմար : Թէ՛ մեծ գետ մը քաղաքի մէջէն կ'անց-
նի : Եւ այլ շատ տակի բաներ , որոնք չկրցայ տմբոջն
խմանալ ու գրել : Ահա՛ս : Սիւխանը այդ չըջապատող
գաւառներու տո հասարակ բնակչաց Ողբագոսն է և
Պառնաս . իրենց սէրն ու գիւցադնութիւնը անոր կը
նուիրեն . Մուսայից և քաջաց միանգամայն հորհրատու
կը գտնանին զայն : Աւագակները անոր մեծ ու բնդար-

ձակ խորչերու և ալերուն մէջ կ'ապաստանին , զէնքի
և ձիու կրթութիւնը Սիւխանայ բնակչաւորն մէջը կ'ու-
սանին . զեզերու հօդաղները և գալուք հաց բերող աղջիկ-
ները՝ երբ իրարու սիրահարին , կ'առեւանդեն զիրար և
Սիւխանայ կ'ապաստանին : Սիւխանայ դալարաւէտ մար-
դերու մէջ վրանի տակ բնակող ոչխար կիծող Քիւրտ
աղջիկները՝ երբ երեստարող Քիւրտ խոռք հովուի մը
սիրահարին , նախիրէն կը բռնեն կրտած ձի մը , և զոյգ
հեծած անոր քուտակին ուղղակի կը քշեն Սիւխանայ սարի
սարաւանդները : Ձիու զլուխը ետ կը դարձնեն , վարոյ
մը կը դարձնեն . ձին կը դառնայ իւր երամին , ամենայն
հաւատարմութեամբ զաղանապահ լինելով և ոչ ումիւր
պատմելով իւր բնութիւն ուր լինելը : Թէպէտ գիտնան ալ
փախուցկոյ պապն ու մամը , բայց չեն երթար ետեւն ,
պատկասելով կամ պատիւ պահելով Սիւխանին , ինչպէս
Լոնդրայէն ետ չեն առնուիր հոն փախչող և ապաստու-
նող քաղաքական յանցաւորները : Այս է պատճառը որ
այդ Համանցի Քրդերը իրենց քաջաց յաղթելուն երգը ,
կամ քաջարար մեռնելու եղերգը , միշտ Սիւխանայ կու-
չումով կ'ոգեւորեն , անոր անունով կ'օծեն իրենց տաղին
տողերը , և բանին բառերն ու տուները , և անոնց սի-
րահարական շատ մը երգերու զարդն ու խանդն Սիւխա-
նայ սարն է . թէպէտ լինին ասոնք Քրդերէն լեզուով ,
բայց շատերու յօրինողք Հայեր են : Նշանաւոր է այն
խաղը , որ կ'սկսի այս բառերով . «Սարէ Սիւխանէ . . .»
որուն մէջ կը պատմուի սեւ տղայի մը ու աղջկան մը
վէպը , որք միմեանց սիրահարելով փախած են Սիւխանայ
գլուխ . և երեք օր երեք գիշեր առանց հացի զիրար սի-
րելով միայն ապրած են . բայց երբ քաղցը նեղեր է գի-
րենք , սեւ տղան հրացան առեր կեր որս մը դարնելու ,
գոնէ զայն ուտեն ու քիչ մը կաղզուրուին . աղջկին ալ

քարի մը վրայ կայնած կը զիտէ . սեւ աւան կը պատահի եղնիկի մը, հրացանը կը սրարակէ կը պիպցնէ եղնիկի կողմն, արիւնը կը հոսէ, եղնիկը կ'եղնի վերաւոր, եւ կ'ուզէ վազել, բայց կ'իյնայ... : Սեւ աղէն զինքը կը ձգէ որ եղնիկը բռնէ չփակցնէ . և ահա ինքն ալ դահաւիժ կը հասի քարերէն, և կտոր կտոր կ'իյնայ մեռալ : Աղջիկը ծնկերուն զարնելով, վարսերը վեռելով, կը նստի քարին վրայ, ոջ ձեռքը երեսին, ձախ ձեռքը վեր ծծերուն դրած, կ'սխալ սրտառուչ սարսուռով մը իւր ողբը ողբայ . յորում կը կշտամբէ սեւ աղաչի խոտափրութիւնը թէ՛

« Ինչո՞ւ միշտակ կ'աւ որսի :

Թէ՛ ինչո՞ւ զարկաւ եղնիկին, որ գուցէ այն ալ սիրական մ'ուներ իրեն այս վայրերուն մէջ մեզ պէս :

Թէ՛ Ահա սիրայ Աստուածը արդար ու վաղահաս բրաւ իւր դատաստանը :

Կ'անիծէ խոտափրա մարդիկ՝ որ արգելք կը լինին բնական սիրայ, և այսպիսի ազեափց ատիժ կը լինին :

Թէ՛ Իրեն համար կ'աւ լուր ինքն, իրեն համար և իրեն հետ կը մեռնի » :

— Եւ ահա ինքզինքն ալ կը գտնովթէ քարերէն ի վայր սեւ աղաչի սիրոյն ու մահաւանդ վրայ :

ԺԳ.

Վանայ ծովու չրջապատէն ընթանալով կ'սխալ Ալաւաղի գօտին, որ է Մաղիկ լուր, որոյ տարածութիւնը կ'երթայ մէկ կողմէն Ալաշկերտ : Բայց մենք Ագիտլիան՝ Արձնչն, Աորերանին և Բերկին հանդերձ չստ մը Հայու անունով ու Հայու բնակիչներով լի գիւղեր ու գմբէթով վանքերը, եկեղեցիները, դպարախիտ հովիտները, և արա ու անդաւազան, Բենդի մահու գետը, և աւաղի չափ չստ ու մանր քարէիս ձուկերը տեսնելով՝ Ի հիւսի-

սոյ դառնանք դէպ ՚ի Վան . և ահա Բաղ բլուրը հաս է . վայր աննման առ ծովուն . ջրով, խոտով և օդով անզուգական . ինչպէս նաեւ անուամբ նուիրական : Ոչ այս կողմերու և ոչ Ալաւաղի սարին ու քարալցներուն, ոչ Թանրիկի հրարաւի լեռան, և ոչ անոր կողմերէն բլրած ծծումբի ջուրերուն, ոչ Արաղու դաշտի 366 աւեր գեղերուն, և անոր մէջ ցցուած ապառաժներուն վրայ կ'ընծայ վէպերը՝ չեմ կարող յիշել : Եւ դառնանք նորէն Ախլաւայի տակը, և անցնինք Մանասկերտը :

Թաւգլին անուշով Բրդու գեղ մը կայ հաս, և չիս մը որ անցիկատակ տարիներէ հետէ ասոր արդ և տունը այս գեղին է իրրե թէ : Ութն քաղ մեծութեամբ գերեզման մը կայ՝ այս չիսի տան առջեւ, գեղի բերան, որ քարաւ կոյտով մը բարձրացած է . անց ու դարձ բնակիչը և մերձաբնակ Հայերը այդ գերեզմանին կ'ըսեն Ագնաւուրի գերեզման . իսկ չիսը կ'ըսէ՝ իմ նախնիս է, զոր կը մեծարէ իրրե մարգարէի չիրով : Այդ գերեզմանը և Թաւգլին գեղը Մանասկերտու մէջն է, ուր էր Հարք . և աղնաւուր, որ է Ագնաւուր, Ագնիւ, Ագն բառը՝ իրրե տոնմային գլուխ, ամուսնէր ազգի՝ նշանակութիւնը կուտայ : Եւ չեմ կրնար վարանիլ ըսելու թէ, զա՛ գուցէ Հայիկին, կամ Հայկալիկ մը, կամ վերջապէս Հայ նահապետի մը գերեզմանն է : Այսպիսի մեծազոր և Ագնաւուր անունով գերեզմաններ կը գտնուին ուրեք ուրեք, և այդ անունէն ու մեծութենէն ինձ կը թուին թէ Հայոց նշանաւոր Հարանց հակալից, կամ նախադարաց չիրով լինին : Իսկ չիսերու տիրելուն երբէք զարմանալու բան չկայ, ասանք կամ հայութենէ դարձած են կամ անհայ գտնելով այդ տեղերը եկեր տիրել են, և իրենց բառովը բնակով՝ օնախը չիներ են : Շէկները տոնասարակ օնախ կ'անուանեն իրենց տները, իրր թէ հայ, լեռնապուր մը

և տաք ջուր մը վտտած օճախին վրայ միշտ պատրաստ
ունին տալ իրենց տուն եկող գնացողին, ընդունիլ հիւր,
լինել պաշտպան և պատասխարան իրենց զիմորներուն,
բայց չեկտեղեան անունով՝ չտրո՛ւ ունեցած են տէրու-
թենէն շատ մը գիւղեր, ընդարձակ հողեր ունենալ իրենց,
անոնց հողային տուրքերն ստանալ գեղացիներէն, որ
իրեւ տեսակ մը ճորտեր ունենալ է, և իրենք բոլորովին
ազատ լինել հարկ է, և այն: Այս տեսակներէն շատ կան
Պաշտանքները որ է Ապահուելք, Մշտ գաշտը, Վանայ
գեղերը, Խիզան, Մոզս, Ռշտունիք և այլն:

ԺԷ.

Ապրի գեղը պաշտանքայ մէջն է. մեծ օճախներ կան
չեխերուն այս տեղը, որոց ծերերէն բնակ ապամորներ
կան թէ Սոցա նախնիք եղեր են Հոռոմ կախկալումներ:
Յոյները Հայաստանի մէկ բաժնին տիրած էին արդէն մեր
Արշակունեաց անկման ժամանակները. իսկ միջին դարու
սկիզբներէն՝ մեծն Հայաստան, որ կարելի է ասել այսօր-
ուան Տաճկի Հայաստանի մասը, բոլորովին Յունաց
բաժինն է եղեր. Կարինը՝ Յունաց կուսակալութիւն էր
և գաւառ: Այս մեր ցոյց տուած վայրերն՝ Կարնոյ թե-
ւերն են. անբնական չէ որ Յունաց գաղթականներ եկած
լինին այս կողմերը իրենց եկեղեցական ուխտիւ, որոնք
Քաղկեդոնի բանակները կը կազմէին բարոյապէս. և կո-
րուսել տալու հոյոց տունները և դաւանները, պաշտօնայ
դրով Քրիստոսի, պաշտօն վարելով մողերուն Յաղկիաթի:
Ազոնց թաղաւթած աւերակները զեռ կը միտան ու կը
ծխան Հայաստանի հողին վրայ, Հայոց սրտի և գլխի
մէջ: Ասոնք վանքեր և եկեղեցիներ ալ ունեցած եղեր
են, ինչպէս մինչև այսօր ցոյց կու տան Շուշարայ գա-
ւառի մէջ: Վարդուայ Գոնտեմիր գեղը՝ հերոս բլուր մը

քաղեցին եկեղեցին շինելու համար քար հանելով. բլուրի
տակէն տաճար մը երեւցաւ, որ բոլորովին յունական
ձեւ և չէնք էր: Ուրիշ շատ կան այլ Շուշարայ, Վար-
դուայ և Խնուսայ կողմերը: Վերոյիշեալ Ապրի գեղի
չեղերու տան — օճախի — մօտը քար հանելու համար
փորելով՝ գտած էին մէկ մարդաչափ բարձրութեամբ
քարէ արձան մը մարդակերպ քանդակուած, որուն
վրայ Յունարէն գրեր կան եղեր, զոր Մամիկոնեան
Վարդան Ազան վերցուցեր տարեր էր չեխերէն ինչոյրե-
լով: Արդ այլ չեխերը, ինչպէս բոլոր են, լինելով Յունաց
կախկալումներ, և ինչպէս որ են նոքա ցարդ՝ հողի, գեղի
և ագարակի տէր, ու ճոխ մարդիկ, Արարացուց արշաւա-
նոց ժամանակները՝ չուզելով իրենց ունեցած կացու-
թիւնը կորսնցնել, փոխեր են կրօնքնին, և իրենց առջի
վիճակը պահելով միանգամայն և կին առնելով վառ
պահեր իրենց օճախը և շարունակեր են մինչև ցայժմ:
Ասոնք են սասաիկ մոլեռանդ և Տէրութեան օրինաց
հակառակ շատ անգամ զՀայերը կեղեքող. և այս տիտը
կամ բնաւորութիւնը Քաղքեղանականաց թշնամութեան
յատկութիւնն է, քան Մանմատականաց: Եւ կը հաւա-
նին՝ ընդունիլ այսպէս...

ԺԸ.

Մանագիկոս Բօսրան խալս անունով մէկ գեղ կայ,
և այդ գեղին կուշոր դարձեալ մի գերեզման Ազնաւուրի
որոյ երկարութիւնը քսան կոնգուն է կըսեն տեղացիք.
բայց քիչ մը չափազանց է: Այդ քարերը, որ ակօս ակօս
իրեւ պարտիզի թուփ և տուռ են, պարտէզ է եղեր,
և Քարապարտէզէն գեղին անունը տաճկերէն բոլոր են
Բօսրան խալս:

Ահա և անոր վէպը:

Այս մեծած Ազնաւուրը հետեւ տեղերէ մի չքնաղ և հարի հրեղէն աղջիկ կը յախտաւի կը բերէ այս գեղը. պալատ կը շինէ, կը նառնայ մէջը, պատուհանները կը բանայ մեծ դաշտին և Մուրատ գետին վրայ, և ինքն պալատի շուրջը կը շրջի հակելու որ խը նախանձորները չգան փախցնելու աղջիկը: Աղջկան անունն է Շիրին, — Սիրուն: Բայց որքա՛ն ջանքեր ըրած է, չէ կրցեր լինին յանձնուցանել Շիրինի սէրը. նա միշտ գանազան և անհարկն պարմաններ կ'առաջարկէ եղբւր Ազնաւուրին, որոնցմէ մէկն է նաեւ այն. եթէ Ազնաւուր կարայ լինել փորկ ու վարկ այդ քարեր ու բօստն անկել, և խիլար հասցներ Շիրինին, Շիրինը ուտելով դա՛ն՝ պիտի սիրէր զԱզնաւուրը և լինէր անոր կին: Բոսն լորանայ երկաթէ բաճ մը ձեռք կը ձգէ Ազնաւուրը, աշխատելով այդ քարերը կը փչո՛ւն ու իրբեւ հող պարակզ կը չինէ, խիլար կը անկէ կը հասցնէ, կը ստնի Շիրինին մեծ վատահալ թեւամբ և վերջին յուսով, թէ լրացած են այլ ևս պաշտանները. ահա պիտի միանան միմիանց հետ:

Շիրինը կը խորամանկէ Ազնաւուրին, թէ քուրդ եմ այսուհետեւ. զէ՛ դնա՛ Սիւխանայ դեւերէն մէկ աման հարկաւոր բեր ուտենք՝ ու զխիլարն ի վրէն. ու մեր հարմուքն բնենք:

Ազնաւուրը հարբած ու չքնած Շիրինի սիրով, կ'երթայ, ու տալարանքի դռները բաց կը թաղու:

Դա՛վա՛ որ Շիրինի բուն սիրահարն է, ու միշտ Ազնաւուրի սրբին ետեւէն ու ստուերի տակէն կը չքէր, ու աչքով, ընթով պատուհանէն Շիրինի հետ կուտար կ'առնէր, այս առթիւ կը մտնէ տալարանքը. կը գրկէ զՇիրին, և զիրար կ'առնեն կը փախցն:

Ազնաւուրը հա գառնալուն կ'իմանայ բանը, ու զորմանալով կնկան անհատատարթմ և խորամանկ բնա-

ւորութեան վրայ, թէ Ինչպէ՛ս կը խարեն ու կը յաղթեն աշխարհը ամենէն զօրաւորներուն, այ չուգեր ետեւէն երթալ, ալ չուգեր այնուհետեւ ապրիլ անգամ:

Իւր բանովն ինքզինքն կ'ապաննէ, ու գեղի կնիսիքը շէր կը կտակն Ազնաւուրին վրայ, և երեսասարգները կը վերցնեն կը թաղեն:

Ազնաւուրին դեւ այ կ'ըսեն վաղատենք:

ՎԻՊ.

Դեւը, սովորաբար փողովղական վէպերու մէջ զիւցազնի նշանակութիւն ունի, կամ հակալի, տխրանի: Այսօր ևս եթէ յաղթող և հակա մէկի մը նկարագրին բնեն, Դեւ կամ Աժտահար բառերը կը գործածեն. և միշտ այսպէս հասկցուած է, թէ՛ Դեւերը լեռներ ու այրերը կը բնակին, անդոյս գրերը, անջուր հորերը, և անջրրդին անապատները:

Թէ՛ անոնցմէ մէկը հազար մարդու կրնայ յաղթել:

Թէ՛ լեռներու չափ քարեր կրնան վերցնել զնկ:

Թէ՛ մարդու մի կ'եկեն կ'ուտեն:

Թէ՛ թագաւորն աղջիկ կը գողնան կը տանին իրենց կին ընկու համար, և այդ աղջկանց ստջի շատ անձնաւորէր և հպատակ կը մնան:

Թէ՛ աղջկաները միշտ անկարելի պարմաններ կ'առաջարկեն Դեւերուն. զոր օրինակ, կ'ուզեն ոսկի մուկ՝ ոսկի կատու. ոսկի աղլոր՝ ոսկի աղուէս. ոսկի նապտա՝ տակ և ոսկի որսիսն, որոնք այնպէս չ'իմուած լինին, որ կենդանի եղածի պէս իրարու ետեւէ վազեն, բայց չկարենան իրարու հասնիլ ու բռնել:

Խորհրդաւոր գործ աղջկան և Դեւի վիճակին:

Նաեւ, կամ վիշապ մը սպաննելու, կամ անմահական պարտիզէն ոսկի խնձոր բերելու պարման տալար-

կերով, և քաջի մը կամ թագաւորի մը գլուխն ուզելով, ու հետո տեղերը զրկելով, Ասոնցմով կ'զգաղեցնեն գիււերը առանց տակաւին անոնց կին ըլլալու, մինչեւ Դեւերը կամ սպաննուին, կամ ճատուկ պատաւներու հրնարքով աղջիկները խոյս տան ազատուին:

Դեւ, արմատ է նաեւ Դիւցաղն բառին:

Ե.

Թեւեմե՛ն՝ Խնուսայ մէկ մասն է, որ քանի մը գեղեր կը պարունակէ իւր մէջը. և խնուսը՝ Մանազկերտին կցորդ է այն լեռներով, որոնցմէ կարմիր և սպիտակ աղի առատ և մաքուր աղբիւրներ կը հոսեն մշտաբաւով. և աքու հաւանական է ասել թէ՛ Խնուսն է Մանանաղի: Թէքմէնայ մէջ՝ Օսապառու չեփիւմայ բառած գեղին մօտ քառասուն գերեզման կայ խաչաքարերով, զոր խաչաքար կրսեն. և ամեն մէկ գերեզմանի երկայնութիւնը քսան կանգուն կը չափեն: Ասոնք ալ իրենց վէպն ունին. բայց ես ձեռնհաս չեղայ հաւաքելու:

Խրք գեղին մօտ լեռնապատ հովիտի մը մէջ ջրի մեծ ալ մը կայ, որ ուր կը բխէ տարուան երեք ամսուան մէջ միայն, Մայիսին, Յունիսին և Յուլիսին. ջուրը առատ, զուլալ, և պաղ, որ կը բաժնուի տանն և չորս առուի, և կ'երթայ ջրելու Խնուսայ դաշտի դանազան գեղերու արահին ու մարգերը, ուրիշ ամիսներուն որ երթաս, բոլորովին ցամաք կը գտնես տեղը. միայն առունները կրնան հաւատացնել քեզի՝ գեղացւոց պատմածը: Ամեն տարի Համբարձման տօնին Խնուսայ գեղերու ընակիչները՝ մասնաւորապէս այս ջրոյն չորքը վաշելողները մէկմէկ գտնն կ'առնեն կու գան այս ական վրայ և մատաղ կ'ընեն, կը խնդան, կը պարեն, զԱստ-

ուած կը փառարանեն, ու կ'երթան: Ընդհանրապէս կը խօսին թէ՛ բուն Համբարձման օրը կ'սկսի բլիսկ այդ ջուրը. և ո՛ր տարին որ պատահի չրիսկ. կամ սակաւ բլիսկ, այն տարին Խնուսա բերքը նուազ է. միով բանիւ՝ Խնուսա նեղուն է այս ջուրը, և Սմանորակի տօնը՝ Համբարձման տօն: Ջրոյն ակն կոնքածեւ աւազանի մը պէս է. այս աւազանի մէջտեղ կայ մի գերեզման իբր երկու կանգուն բարձրութեամբ և հինգ կանգուն երկայնութեամբ, քարով և հողով բուռած, և հողերու մէջ վարդի թփեր անկուած. ջուրը ելած ժամանակ այդ գերեզմանը կը չրջապատէ լճակածեւ, և չիրիսը կը գտնայ կղզի մը անոր մէջ: Այս գերեզմանը իբրեւ սուրբ կը կը պաշտեն Հայերը. Քառասուն Մանկունք անուանով, և Բիւրաբերը Հալիլ բաբա: Մէկ չեխ՝ Մուրառ անուն, կը նստի Խրք գեղը, և կը համարի թէ այդ գերեզմանի մէջ թաղուածին սերունդէն է ինքն. կ'ուզէ հաստատել իւր տունը ու տոհմն ալ Հալիլ բարայի օճախով և անուանով. և ասոր համար երկու տարի կայ միայն որ տաճկական գերեզմանաքարի պէս երկու քար անկել տուեր է գերեզմանին երկու ծայրը: — Է՛հ, միթէ կարելի է գերեզմաններն ալ կրօնափոխ ընել:

Իսկ Հայերու պատմութիւնը՝ աւանդութեամբ այս է: Թէ՛ «Տէրտէր մը իւր լոյս հաւասարն ուրացեր է, քառասուն հարամի անօրէն ընկերներով շատ տարի աւազակութիւն է ըրեր: Տարուան մը մէջ. աւուր մէկը, մեծ Զատիկին, այդ ուրացողն իւր ընկերներով կու գայ Ելրիս գեղը. գեղի երէցին պատարագ մատուցած ժամանակ կ'ուզէ պաշարել եկեղեցին, տաճարը թալանել, և աղջիկները ու հարմները գերի տանել: Աւազակաց զինաւորը՝ ուրացող քահանայն՝ հրաման կ'ընէ իւր ընկերներուն, որ քիչ մը հեռուն կային, ու ինքը տաճարի

յուստամուտից որպէս թէ լրտեսելու համար ներս կը նայի այն սրահուն է որ ժամաքարը կը կարգայ՝ «Առէք կերէք . . . ի քառութիւնս և ի թողութիւնս մեզայ»», և ժողովուրդը մէկ ծայնով կը պոստան՝ «Մեղաւոր եմ քո առջեւ Աստուած, խոտտովանիմ և հաւատամ», ու կ'իշխան քիթ բերնի վրայ երկրպագութիւն բնելու։ Այս ծայներէն ու արարողութիւնէն զգածուելով ուրացողը, ու յիշելով առաջուայ իւր տնեցած Քրիստոսի կարգն ու հրեշտակի կրօնը, Աստուած կը բանայ անոր սիրտը, գեղջի կու գայ, արցունք թափելով կը մտնէ ժամն։ մեղայ կ'ըսէ, կը խոտտովանի, սրբութիւն կ'առնէ, դուրս կ'ելլէ, իւր զարծն ու արածը ընկերներուն կը պատմէ, ու չթողուր որ փոստ մը տան գեղացւոյն ու եկեղեցւոյն։ Կը հեծնեն կ'երթան։ Ընկերաւորք որչափ կ'աշխատին չեն կարող ուրանալ տալ։ Կը հասնին ինքրիկ մօտ, ու այն տեղը քառասունն մէկ եղած՝ կը նահատակեն դաշն։ Ըստ կը ծագի վրան։ գեղերու Հայեր երեցներ կու գան կը թաղեն։ ու Աստուած անոր գերեզմանին ու թափած արիւնի տեղը այս օրը կը սրբազանէ այդ գեղերուն»)։ Գուցէ անոր անուան ուղիքն լինի Քառասուն ակունք, և ոչ թէ թէ Քառասուն մամուլնք։ և այդ նահատակի անունը՝ իւր ուրացութեամբ գուցէ Հայիլ փոխած լինի, և այդ անունով ալ՝ Հայիլ բաբա ըստած։

ԻԻԼ.

Խնուսայ մէջ Հարստիկ գեղին մօտ դարտի մը վրայ կ'երեւան սրահ մը ծառեր, զորս Կալեկնի ծառեր կ'անուանեն բնակիչքը, և Խնուսայ դաշտի հարաւը մէկ բարձր և մեծ լիւ կայ, զոր Դամեհա բերդ կ'անուանեն։ Իսկ Քիւրան ու տաճիկը Խաւուս զալայ։ Այս բար մեծ

բազկով մը կը կցուի բինգիօլին։ Ժողովրդոց պատմածներէն սա կը հետեւի, թէ՛ «Բինգիօն է եղեր Ազամայ գրախոր, որմէ կը բղխին գետերը Երասին ու Եփրատը, և, Խնուսայ գաշտն է այն երկիրը, զոր վարեր ու ցաներ է Ազամ։ Դամեհայ բերդն է Արկի խաջարածութեան վայրը. և, երկրագործ Կայէնը՝ Կայէնի ծառերու տակն է բնակիւ։ Ազամայ որդիք բնակիւ են այս սարի և դաշտի վրայ։ Կայէնի չնամ քաղաքը այս սարի ստորուն է եզեր, ուր է այժմ Քաղքիկ գեղը։ Քաղքիկ կայ մօտն է այն կորոսձու քաղ տմենապարարտ և վաշիչաղիր փոքրիկ հովիտը, Ախր չիման — յաւէրժաղալար — անունով. ուր սպաննուած է եղեր Արէլը։ Որտեղ Դամէքը իւր բերդէն այս սարէն չրջելու իջած տանը հանդիպեր է Կայէնին ու սպաններ»։ Բիրակ մին ալ ցոյց կուտան, զոր Կալեկնի գերեզման կ'անուանեն։

ԻԻԵ.

Ազամայիւր գեղը մօտ է Քաղքիկու, որ Դամեհայ բերդի ստորուն է չնուած։ այս գեղէն դէպ ի բուր բարձրանալով մէկ քառորդ ժամու ճանապարհ, հեղեղատի մը փոս կայ բացուած։ Այս հեղեղատին բերանը՝ տակէց իր քամն տարի յառաջ, գեղի հովիւներ և եզնարածները գտան մէկ տարօրինակ մեծութեամբ գլխու մը ոսկոր. որոց գանդը, ծնածները և կղալը տմբողջութեամբ միացեալ էին, ինչպէս մորթով ողջ գլուխ մը կենդանի եղած ժամանակ. գեղացիները իրենց քննութեամբ հիանալով ազոր անհեթեթ մեծութեան և ձեւին, վճռել են իրենց մէջ, թէ՛ սա Դեւի մը կամ Ազնաւորի մը գլուխ է։ Միջոցէ մը գլխի գեղացիները կ'երթան այն փուլէն կողմին հող հանելու՝ իրենց համար թոնիր և պուտուկ չինելու համար, քիչ մը կը փորեն և կը տես-

նեն չարք մը մեծամեծ ոսկերաց, գեղի կտրիճները կը ժողովին, յարդի սակառները կ'առնուն կուգան, և քանի մը հաստ ալ չուան, կը ժողովեն ոսկորները կը բերեն գեղը. ամեն մէկը իւր բերածն իւր տունը կը տանի կը պահէ: Այն միջոցին Մշոյ Ս. Կարապետի վանքէն՝ իւզ, մատաղ, պտղի և այլ հոգեւոր նուէրներ հաւաքելու համար եկող նուէրակ վարդապետը կը հանդիպի այն գեղը. գեղացիք կը պատմեն և կը ցուցնեն հայր սուրբին այդ գիւտը և իրենց ունեցած կարծիքն. ոսկորներէն մէկ կտորը կ'ընծայեն հայր սուրբին ու հայր սուրբն առանց իրմէն դիտողութիւն մը աւելցնելու, «Գուցէ ձեր ասածն ուղիղ է» կ'ասէ, և այդ ոսկորը իւր հաւաքած պտղիներուն հետ սուրբ Կարապետի վանքը կը խրկէ, որոյ մէջտեղէն բեւեռ մը անցնելով վանքի բակին մեծ դրան ճակատին կը միտն. և ամեն անսնողք հետաքրքրաբար կը հարցնէին, միաբաններն ալ իրենց գիտցածը կը պատմէին: Եղան օրեր, որ վաստ առնելով դրան ճակատէն այդ ոսկորը, իրրեւ աննշան և անպէտ բան ձգեցին ասդին անդին. և մէկ տարի ալ տեսայ որ վանքի մէջ ուխտաւորաց բազմութեան օրերը Մշեցի մրդավաճառները իրրեւ կշեռքի քարգործ կ'ածէին երկու նուկոյ կշիռ, այսինքն մէկ օխայ, հազիւ կորդեցինք ձեռքերնէն, և մեր օրով յարգանք պահել տուինք թանգարանի մէջ. մեկնած ժամանակաւ ալ իրրեւ Առաջնորդարանի թանգարանի մէկ նիւթ դրուեցաւ ցուցակին մէջ: Այս կտոր ոսկորը, վանքեցիք կ'ըսէին որ, ծունկի խուփն է, բայց աւելի նման է մէջքի ողնաշարի ոսկորներէն մէկին: 1873 յունուար ամսուն Աղջամէլիք գեղը հանդիպեցայ, բաւական հետաքրքիր եղայ գեղացիներէն, որոց պատմութիւնն է այս: Թէ՛ «Այդ մեծ գլուխը և շատ մը ոսկորները գեղը բերելէն հաք, ձայն տարածուեցաւ:

Թէ՛ էրզրումէն դրեկցին ուզեցին մէկ քանի կտոր ոսկոր ու բերնի սկոտներէն: Թէ՛ ամէն մէկ ակոսն մեզ պէս մարդու ձեռաց ըզլմ մատէն մեծ էին: Թէ՛ ամէն մէկ ակոսն վեց ձիւզ ունէր: Թէ՛ անոր մէկ ոտքի սրունքի ոսկորը երեսօթխանի տանը մէկ գոմշու մարտիպ շինեցին: Թէ՛ մէկալ սրունքի ոսկորն ալ տիրացու Մխենց դրան կշտանաց ըրին: Թէ՛ միջոց մը անցնելէն հաքը, էրզրումաց փաշայէն զսօլադներ, Խնուսայ միւտիւր և երկու ալ Խնդլիկ եկան, գեղացիները տարին այդ գոռը փորել տուին, երկայնութիւնը յարեւելս էր թաղուած, ոսկերտանք՝ ամենքն ալ հանին: Ու մէկ հաստ ու երկար Խնդլիկ կար, չափ ու կշիռ ունէր ձեռք, կը չափէր ու կը գրէր թղթին վրայ: Թէ՛ այդ փուլի բերան ուրիշ շատ տեղեր էլ փորեցին, բան չգտան. միւսակ իրենց ձեռք ինկած ոսկորները, քիչ մըն ալ գեղացիներու հանածէն, ու գլուխը, ափն տարին: Եւ թէ՛ մեր ձեռք մնացած ոսկորներէն, որ մանր կտորներ էին, հարեւու մէջ թագեր ենք», և այլն:

Աստիկ և թանձր ձիւն կար գեղը. և ես շտապաւ պիտի անցնէի. գեղացիները միայն իրենց հոգային յափըշտակութեանց՝ Բլկցի Բիւրտ Շահօյի հարստահարութեանց վրայ կը խօսէին, և անոնց դարմանը կը հարցընէին: Չկրցայ ժամանակ ունենալ աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ առնելու և տեսնելու, միայն խնդրեցի և մէկ կտոր աչն ոսկորներէն տուին ինձ, զոր ըսին թէ՛ կողի ոսկորին կտորն է, դաբուղայ:

Ուզեցի իմանալ թէ արդեօք չորքոտանուոյ ձեւ ունէր թէ մարդու, ակոսներէն և ձեռքի ու ոտքի ոսկորներու զիրքէն մակաբերելով, — չկրցան դո՛ւ ընել հետաքրքրութիւնս: Եւ թէ ո՞վ և ի՞նչ անուն էր այդ Եւրոպացւոց չկրցան պատմել վերոգրեալէն աւելի:

Հայաստանի կողմերը այդպիսի դիմադրանքներու Եւրոպացիները ինչ ազգէ կը լինին թո՛ղ լինին, առհասարակ ֆրանսիացի ու ինգլիզ կը կոչուին:

Ո՛ր դարերէն մնացեալ կմախք է այս: Հսկայ մարդու մը լինի թէ Վիթխարի կենդանուոյ մը, տոանց սեւ բունդը չեն տեսնուիր այժմ:

Ո՛վ հոգիւր, արդեօք ձեր խաւերու և անդունդներու տակ ինչ յաւիտենական գիտութիւններ ու ծանօթութիւններ կը պահէք մարդոց. կենդանեաց և ամեն կարգի արարածոց վրայ, որոց հետքը մշուշատես կը նըշմարուի տակաւին երկրի ժողովրդոց բերնէ բերան հասած վէտերուն և աւանդութեանց մէջ:

Կը յիշեմ հոս նաև, որ իբր 14 տարի յառաջ Վանայ Վարազայ սարի ստորոտները Կարմրւորայ վանքի առջևը գտնուեցաւ մէկ անհեթեթ մեծութեամբ գլուխ մը՝ վահաճայք ձեր Բարդուղիմէոս Վ.ի ձեռքով, այն տեղը, ուր այդի փորեց ու տնկեց, և այդ գլուխը նոր չինած ջաղացքին մօտը անպատ թաղեց: Եթէ քրքրուէին հոն և շատ մը տեղեր յայտնի երեւցած դերուէները, ինչեք պիտի դուրս գային գիտութեան ի պէտս:

ԻՎ.

Ի՛նչի(0)՛ այն բարձր և անմահ լեռն է, որ մեծ և փոքր Հայաստանի կեդրոնը կամ սրտի վրան բուսած է, և որ ամեն հինքէն և նորեքէն կը համարուի Ազամայ եղևմ գրախոր: Ինքն անկյորդ է Տօրոսի լեռներու գօտեոյն, և Մաղկեայ լեռանց չղթային: Ասոր գագաթին ելլողը կը վայելէ անապատ օդ, շատ ջինջ կ'երեւայ իրեն երկնից կիթէրը, քիչ մը ի խոնարհ առնկով իւր աչքերը, չորջանաղի կը տեսնէ Հայաստանի ա-

մեն կողմերը, կ'աջունէ Մասիսները և Արագած հանդերձ համայն հիւսիսակամօք և արեւելեան կողմամբ. Արմաւրի և Դենայ աւերակաց փռչիները կը նշմարէ իրբեւ արեւուն չաղին չամանդաղը, որք կու գան հաստէտելու այս լեռան անթիւ ծաղկանց կոկոններն ու թերթերը:

Այս տեղ Մնիքն գմբէթներուն ու բերդերու բերդներուն վրայ վայող բուերու արձագանգն ու սողը կը բերէ գարնան սիւքը, և կը խառնէ Բինդէօլի բխլրիւներուն և հովուաց սրինգներու ձայները անուշքներու. Վասպուրականի ծովը, Տիգրանակերտն իւր Միջագետով ծովք, Բալա հովիտն, Երեւան՝ Գերջանով, Կարինը կրկին Բասենով՝ Բինդէօլէն կ'երեւին սրտատապ. և ասոնք Բինդէօլէն ջուր կ'ընդունին:

Արդէն Վարդօ, Խնուս, Շուշար, Գօյաւզ, Գլի, Հաղարջուր, Կարնոյ հովիտը, ասոնք բոլոր Բինդէօլի ածունեն են. և բնակիչքը անկէց իրենց հայն ու ջուրը կ'ընդունին:

Տեսնը ևս Հայոց հին քերականներուն մէջ հալուր Յակոբ Կոնստանտինի պատկերը, որ ընկողմնած կը քնանայ, և իւր սրբուն մէկ ծառ կը բարձրանայ բազմաստեղ. և ոտներուն վրայի պտուղներն են Իսրայէլի նահապետք և թագաւորք: Տո՛ւր Հայաստանին ալ մի այդպիսի պարական պատկեր, որ ընկողմնած լինի իւր պատկին վրայ, անոր գանգն արա՛ Մասիսը, և աղեղնածիւ դաշան Արարատայ՝ անոր յոնքեր: Պինչերը կամ սեղանք՝ ծով Կապուտան և ծով Գեղամայ, իսկ աչքերը դառն ու աղի լիճեր Որմեայ և Աղթամարայ. իւր մէկ թեւը տարածէ հիւսիսէն Կասողից ծովի ափերով, և ձեռքի մատները ցից սրանկով կը ձեւանայ Կովկասը. հարաւէն Վասպուրականի սահմանադիտով պարզէ իւր միւս թեւը մինչ ի Մոցն Պարսից, և թաթիլին բաց արած լինի՝ Միջագետք

և դաշան թէկերայ: Իւր սաները ձիւ կրկարցուցած հաս-
նի մինչ ի Կաթարաւիկիա և Կիլիկիա, և այն ժամանակ
Բինգէօլը այդ պառկածին ձիւ պորան եղած կը լինի:
Միւս լեռները զիւրին է յարմարցնել կողերուն, սրտի
տախտակին, թոքին պոլօձիկներաց, ողնաշարին: Գե-
տերն արտ՝ արեան երակ, և անտառ ու մացառ՝ անոր
մորթի մագերը, եպլին: Բայց ի քուն և ընկողնած լինի
նա, ոչ արթուն և ոչ ոտքի վրայ, ոչ աշխատի, ոչ ու-
տէ, ոչ իւր տեղէն ու զիրքէն երկրայ: Շնջէ միայն, և
թոքերը արտիւն, սիրտը բարախէ, բաղիւրակը զարնէ
պորտը բաց ու խուր անէ: Բինգէօլը զմեղակ տարտա-
րու մ'է ձմեռան եղանակին, և զրախո բացեալ ի
զարնան և ամբան: Բինգէօլը վիհ և անաւոր է, այլ
սիրուն. թաղաւորի չի նմանիր, այլ թաղուհւոյ. քնքուշ
է և փափուկ. կոյս մ'է սքնազարդ և փափկատուն.
Հարձաց լեռն է քան թէ քաջաց և զիւցազանց. ստոր
համար իւր վրայ եղած վէպերը ոչ Ազնաւուրի, ոչ Դեհի,
ոչ յաղթողի և ոչ զինուորի ու թաղաւորի են. այլ սիրոյ
զուարճութեան, առողջութեան, գեղոյ և զարդու,
անուշութեան, սրարարութեան, գուսամութեան: Որով-
հետեւ ստոր բլրադրերաց և հազար տեմնոյ բոլորը
բլր տեսակ բուսոց և ծաղկանց փռուած են: Ջրարբի
մարգեր, ամենադաշար բանջարներ և խոտեր իրենց
արմատներով. ուտելու, բուժելու, գոյն գոյն ներկելու
կը գործածեն. իւր վայրի կենդանիները՝ առիւծ և վագր
չեն, այլ կոպիկ և այծեամն:

Հոն նախրի կալերը, մատակ ձիւրը, խաշանց մաքի-
ները հօտով կարածան. հորթ, քուտակ և գառներ կը
ծնանին: Հաւերը իրենց ձուերը ծաղկանց բոլորու մէջ
ածելով թուխ կը նստին, և ծագերով կը թռչտին:

Հոս գրօտտէրները կուգան ուրախանալու, հիւանդ-

ները օդ և ջուրը ծծելով կեանքը նորոգելու, կոյսեր և
հարսները ձեռագործի թիկերը ներկելու համար ծաղիկ և
արմատ ժողովելու, ժրաջան տանտիկները բանջար
ծողկելու, բժիշկները՝ զիւ ու զարմանի համար ամէն
բոյսէն ձիւ մը կամ ծաղիկ մը կամ թուփ մը տանելու
իսկ մեղուներու տղոցն ու բզրոցը հիւանդի ներդաշնակ
մը կուտան մարդկանց և թռչնոց կրգերուն անասնոց
բառաչին, գորտերու կառաչին, զլլկացող սողունակն ու
սուլայոց սիւրբի ձայնին: Անթիւ անհամար մեղուներ:
Բայց մի և նոյն ժամանակ օձերն ալ կը սողոսկին այդ
ծաղկանց կողակի քովերէն, իրենք ալ կ'առնեն միւսնոյն
ծաղիկներէն հիւթը, և կը վայելեն սուրբ օդը: Հոս մե-
ղուներով մեղր կը չնուի, և օձերով թոյն:

Տաճկերէն լեզուով գովասանք skusken խոսք մը կայ
Բինգէօլի վրայ, զոր շատ գաւառներու բնակիչներ զի-
տեն և սրտային ու միմիտեն եղանակաւ մը կ'երգեն,
որոյ սկիզբն է «Ազալ բանար աչրիսի», և նադարաթն է
«Ախար կիսեր Բինգէօլի»: Աքանջիկի նկարագիր և զի-
մանակաւն ոճ մը ունի այս խոսքը, որով լեռնայն բարե-
վայելչութիւնը կը գովէ երգիչը, և արարածները կը
հրաւիրէ հոն Աստուծոյ սքանջելիքը տեսնել վայելի,
կեանք տեսուլ. և թէ ինչպէս անմահական ջուրեր կը
բաշխէ երկրին, եպլին:

Շատ ցաւ է ինձ, որ ինչպէս շատ տեղերու, նոյնպէս
և Բինգէօլի բազմամասն վէպերը ամբողջ չեմ կրցեր
ձեռք բերել: Մէկը միայն պատմեմ հոս:

Մի միւրդ հովիւ Բինգէօլի լեռը գառներ կ'արածայ
եղեր. օր մը կը տեսնէ որ մէկ վիրաւորուած, մէկ ջախ-
ջախուած, և մէկ ալ քոտոտած երեք օձեր կուգան ջրե-
րու ափունքներէն մէկին ափը, ծաղիկէ մը մէկ մէկ թերթ
կը փրցլնեն կ'ուտեն. և մանկով այն ջուրին մէջ կը

յողանան, բաւական միջոց մնալով ի ջուր: Հովիւը՝ որ
անթաքտի աչօք կը նայէր անոնց, յանկարծ կը տեսնայ
որ երեքը մէկէն առողջ, առողջ և աշխոյժ սողալով դուրս
կ'ելլեն ջրէն՝ ապաքինած, և արագ արագ կը սահին կ'անց-
նին հովուի աչքէն անհետ: Այս հովուի տէրը երեւելի հա-
րուստ մի Քիւրդ է եղեր, երկար ժամանակէ հետէ քոստած
ախտացած. կը վազէ հովիւը և իւր տեսածը պատմելով,
կը վերցնեն տէրը կը բերեն այն տեղ, բայց անհնարին
կը լինի հովուին ճանաչել թէ ո՞րն էր այն ծաղկին և այն
տին: Եւ որովհետեւ մէկ չէ, հազար չէ աղբիւրն ու
ծաղկին այն տեղին, որ փորձի համար ուտէր և խմէր,
ու միանգամայն թունաւոր լինելէ ալ կ'ստիպէր ընելով,
խեղճ քոստ Քիւրդը կը նկատուէր հովուին թէ՛ Ինչո՞ւ չէ
կրցեր նշանել, միտ պահել ծաղկին ու տին: Հովիւը կը
պատասխանէ. «Բիւզէօյ, հեզաւ գէօյ. ազ չի՞ զանրմ
վիճան գէօյ».— Բիւր տին, հազար տին, ես ինչ գիտեմ
որ այն տին: Եւ այս է եղեր իբր թէ տեղւոյն անուա-
նախոյժութեան սկիզբը, ըստ պատմելոյ անոնց: Բայց ազ
լուսն իր հին անուան ունի, և իւր հնազոյն վէպերը: Այս
վէպին մէջն ալ եթէ գերասանները Քիւրդ կը ներկայա-
նան, ինչպէս շատ Բրդերէն ու Տաճկերէն լեզուաւ ասաց-
ուածքներ, թէ երգ և թէ գրուցատրութիւն և թէ րու-
սեր ու բաւերու յարմարական ստուգաբանութիւնք
կան, ազոնց հեղինակ Հայ եղած են անշուշտ. բայց երբ
շատ անգամ Հայերը գողթներ ու փախչելու են, կամ
կրօնաւիժն եղեր են, ասոնց տեղը գրուող Բրդերը,
իրենց լատը իրենց լեզուով տխր են պահել ու
պատմել. կամ կրօնքն ու լեզուն փոխող Հայերը այս
վէպին ալ իրենց լեզուին հետ փոխած են: Որչափ
խաղեր կան Բրդերէն ու Տաճկերէն լեզուով, բայց ըստ
որում անոնց նիւթը Հայոց տեղեր, Հայոց պէտքեր, և

անձինք կը ներկայացնեն, անոնց յորինողներն Հայ եղած
են. սակայն օտար լեզուով յորինած, ինչպէս որ մինչեւ
յայտօր ալ յորինողներ կան. նայն իսկ Բրդերու և Տաճ-
կաց կեանքին վերաբերեալ խաղերէն ալ շատը կը յորի-
նեն Հայեր: Ընդհանրապէս քիչ են Բրդերէ ու Տաճկերէ-
րէ աշուղները Հայաստանի մէջ. այդ երկիրը և այդ
կլիման Հայուն է թողուցիր այդ միակ ձիւրքը, որ ան-
կողապտելի է մնացեր. այդ երկիրը կ'ըսեմ, որ Քիւրդիա-
տան չէ, ինչպէս անդթութեամբ և անդխտութեամբ
կ'անուանեն անոնք, այլ տակաւին մինչեւ այսօր և
մինչեւ յաւիտեան Հայաստան է ու Հայաստան պիտի
մնայ:

Ի. Ի.

Բինդէօյէն վար եղած՝ Արօս և Սարու գեղերէն անց-
նելով կը մտնանք այն ձորը, որ Գլլճու ձոր կ'ըսուի,
և գետ մը կանցնի ձորամիջով. գետնափնի ճանապարհ
մը կայ հոն, ելլելով անկէջ կը բարձրանայ ուղեւորը
լուսն այն գոտին վրայ, որոյ ստորան է Վարդուայ
հովիտը: Տեղագրութիւն չմիտի ընեմ ես, այս ձորե-
րու, ջրերու, գեղերու վայելչութիւնը չպիտի գրեմ:
Վարդուն չըջապատող գեղեցիկ լեռնագոտին, որ Բինդէ-
օյի մոտերն են, կամ նայն իսկ Բինդէօյը, կը տեսնուի
այդ լեռներու քարեայ մասերուն մէջ բազմաթիւ քա-
րաշեր: Ազոնցմէ որը՝ աւագակաց վայր է. որը՝ վայրի
կենդանեաց և աղուեսուց որջ են և թռչնոց բայն. որը՝
գեղի ոչխարաց իրրու գոմ կը՝ ծառայեցնեն, գոմ՝ քանի
մը հազար ոչխարաց բաւական. որը՝ ձգնաւորի տեղ կը
կը կարծեն: Իսկ մէկ քանինները մեղրաներուն փեթակ
են, որոց մէջ յաւիտենից չկնուած կուտուած մեղրերը
մերթ ընդ մերթ գեղով, ծակերէն դուրս ձորած են, և

տեղ տեղ ալ այրերուն զոնները ժամանակի ծանր ձեռքով անցալտացած և ընդ հողով ծածկուած ըլլալով, դաշն կամ հեղեղ մը, կամ վայրի խողի կնճիթ մը, որ միշտ հող կը փորէ, կամ կուռնան գոմէշի մը կոտորները՝ որ գարնան նոր արեւ հանուած ժամանակ կը փնչփնչայ, և ճակատը ու կոտորները ուժգին դափնելով՝ ծառերու արմատին, քարին կամ հողին կը դարնէ, ուժով կը քրքրէ այս առիթներով կը գանուեն։ Այլ այրերը ինձ շատ հնազոյն կը թուին, կամ այն ժամանակուան մարդոցմէ մնացած, որոց մէջ տուն չինելու ճաշակն ու ճարտարութիւնը չէր տարածուած և ընդհանրացած, և միայն հողը փորելով և այսպէս քարայրներ գտնելով կամ չինելով մէջը բնակած են, կամ անթիւ ու ամենի գաղանձութեն պաշտպանուելու համար ըրած են, կամ ինչպէս մէք չառնանայ ու ստարտակութեանց օրերու մէջ, մարդիկ իրենց գոյքը և ստացուածքը՝ շատ անգամ ալ կանաչք ու մանկաթիք սպաստան զրած են հոն, ու իրենք զխմեր են ի ճակատամարտ։

Այս վերջին տխուրիս շատ տեղեր յայտնի կը գրեն պատմիչները, ինչպէս Փարպեցին, Վարդանանց պատերազմէն ետքը, կ'ըսէ, Մնացեալքն փախեան ի ծերայր և ի խորչս լերանց Ստգտեաց յապատան անմատչելի։ Թաթարաց արշաւանոց ժամանակ՝ նոյնպէս կը յիշուի մեր պատմիչներէն, և այլ ուրիշ տեղեր ու ժամանակները։ Քարայրները միայն Վարդօ չեն, այլ գրեթէ Հայաստանի ամեն գաւառներու մէջ լցուն են։ Այրեր, ու բոնք ո՞վ գիտէ ո՞ր գարու յիշատակները և կեանքի ու զէպքերու պատմութեան ինչ թանգ ու հետաքրքրական գանձեր ունին թագուցած իրենց մէջ, որք կը մնան անհետազօտելի։ Այս տեսակ այրերէն շատը բնական

և դաժ կը թուին։ շատեր ալ կան, որոց մէջ կուռններու հետքը կը նշմարուի։

ԻԵ.

Տարծոյ գաչափ բերանը, Աշտիպտայ մօտ՝ կայ մի գեղ, զոր այսօր Բաղչայ կը կոչեն տեղացիք. բայց Տարծոյ պատմիչ Յովհաննէս Կախիւպուր Վիսապն անուն կու տայ այն տեղին, և քաղաք կը կոչէ. ինչպէս նաեւ Վալ Վահանի ժամանակ Օձ քաղաք կը պատմէ Տարծոյ գաչափ արեւելեան հարաւի կողմը, ուր շամբեր կան Մեղրագետի սկիւն քով։ Օձ քաղաքի հետքերը, աւերակները, ինչպէս նաեւ անունն ալ՝ կան ցայսօր. և քանի մը տուն ալ բնակիչ ունի մէջը իբր գեղացի, Մուշեղ-Չէն անունով գեղին մօտ։ Օձ և վիշապը երբեմն Հայկազուն երուանդեան Տիգրանի ժամանակ Հայկական դրօշակի նշանն էր, Աժդահալը սպաննելուն յիշատակ։ Բայց ինչպէս առիթ ունեցանք Իսղոնայ օձերու թագաւորութիւնը յիշելու, հաս միւրքս կու գայ թէ՛ միւնոյն կերպով վէպեր կան նաեւ Հայաստանի ուրիշ գաւառաց մէջ ալ. և իբր գործար ու հաժկու մարդու նմանութիւն տալ ուզեն, օձու և վիշապի կը նմանցնեն։ Օձը հմայութեանց արեւտին մէջ ալ գործածուած է միշտ։ Մինչեւ ցայսօր ալ օձու չապիկ. կը դնեն իրենց ծոցերը կամ գլխարկին մէջ, որպէս զի օձերը չխայթեն զիրենք։ Կայ և մի սովորութիւն ալ, որ օձոս, կարիճի և այլ այսպիսեաց ձեւը մանր ունիկներով կը շարեն և կը կարեն երախայից գոտիին կամ հողած հաղւաւտին վրայ ի հարկի օձն ու կարիճը իբրեւ գարդ չեն գործածեր, այլ ուրիշ խորհուրդ մը ունին։ Վիշապը թերեւս իւր անաւորութեամբ՝ ի հունին պաշտուած ալ լինի ի Հայոց։ Արդէն սովորաբար մարդիկ Աստուծոյ տեղ կը դնեն

մէկ մը զայն՝ որ հաճոյք և բարիք կը ավուէր, մէկ մ'ալ զայն՝ որմէ երկիւշ և պատուհաս կը կրէին. վերջինէն ևն օձն և վիշապ: Օձերու և վիշապներու վրայ ընդհանրապէս Հայ ժողովուրդեան վէպերուն մէջ կարծիք կայ թէ՛ անմահ են անոնք, եթէ չսպաննուին մարդերէ: Եւ այս կարծեաց համաձայնելու համար կը խօսին թէ՛ օձը խւր չաղիկը փոխելով կը նորոգուի. և թէ՛ աղբիւր և ծաղիկ մը կայ, զոր կը ճանչնան օձերը, որ օձերուն անմահութիւն կուտայ: Վանայ պատաներուն մէկ վէպը կայ թէ՛ Վիշապը երբ հազար տարեկան լինի, չստ սորոսափելի կը մեծնայ. հրեշտակները երկինքէն կ'իջնեն, չղթալով կը կապեն, ու կը քաշեն վեր, այնքան կը բարձրացնեն մինչև արեւուն մօտ հանելով, ուր կ'իջնէ հուրը կը վառէ ու մոխիր կը դարձնէ զայն: Կը յաւելուն, թէ մեծ չառաջունի ձայներ կը լսուին երկինքը քաշած ժամանակ: Թէ՛ երբեմն այնքան կը դալարի որ պոչը կը փրթի վար կ'իջնայ: Եւ որովհետեւ ինչպէս օձին ջրայինն ու ցամաքայինը կայ, նոյնպէս ալ վիշապին. ուստի կ'ըսեն թէ, տեսնուած է երբեմն Վանայ ծովուն մէջէն, երբեմն ալ ամառի լեռներէն վիշապներուն երկինք քաշուիլը: Գուցէ թաթար հօգմի նիարաղիրն է սա, որ ծովէն ջուր և ցամաքէն փռչի, ծառ և քար կը բարձրացնէ յամպս և ի վայր կը թափէ:

Կ'ըսեն նաեւ, թէ՛ աչղ վիշապը վարսեր և թևեր ունի: Թէ՛ երբեմն սաստիկ ջուր կը փչէ երկրի վրայ: Թէ՛ վառուելէն ետք մօխիլը վար կը թափի կը տեսնուի: Թէ՛ երբեմն ալ երկինքի բարձրութենէն կը թաղուն հրեշտակները, որ ինչոյ վիշապը տարի մը վրայ, և ամենամանր փշուրի. թէ եթէ երկինք չքաշեն, երկիրը պիտի կուլ տայ: Թէ՛ Վանայ ծովու մէջ կայ Վիշապի բոցը, այն տեղը ահագին Վիշապ մը կայ, որ բոցը ծովու յա-

տալը բռնեւ է, ու հրեշտակները միշտ կը զարնեն կը վիրաւորեն անոր պոչը, որ չմեծնայ և ծովն ու ցամաքը կլլէ, և այն: Կարծեւ Յորայ պատմած Լեւիտանի նմանութիւնը կուտան այս Վիշապին: Ընդհանրապէս քաղաքներու համար կը վիպեն թէ Վիշապի բոցն է, և թէ հազարաւոր օձեր կը լինին այն տեղերը:

ԻՋ.

Զիլեռն կամ Ծիծեռն աւան մի է յիշատակուած Տաթևոյ պատմութեան մէջ. մինչև ցայսօր ալ Զիլեռն կ'անուանին այն աւերակին, որ Ս. Կարապետի վանքի ստորոտը Մոյ դաշտի ծայրը Զխարաթ գեղին և խարաթէ գեղին մէջտեղը կ'իյնայ: Զխարաթու բնակիչները կը պատմեն թէ զիլերները սանդի քար մը կ'երեւայ Ծիծեռնի աւերակին մէջ, և չատերս տեսեր եմք երբ ամառ զիլերները այն տեղերը լուսնակի լուսուն խոտ կը քաղեմք, բայց ցիլերները չտեսնուիր. քանի մը անգամ զնացիւր եմք սալ բերելու, որ բառնանք աղ սանդը տանինք գեղը, անտես եղեր է. և իրր թէ՛ աւանդութիւն կայ եղեր, թէ՛ աղ տեղը գտնւ կայ թաղուած, բայց անոր բլրարմը գիտնալու է, որ հանուի: Այս կարծիքը ամեն գաւառի բնակիչներն ունին. ուր որ բլրակ մը, կամ աւերածակոյտ մը տեսնաս, անոր վրայ կ'սխին պատմութիւն ընել թէ գտնւ կայ, բայց բլրարմը գիտնալու է, ռամ ձգելու է, որ գտնուի: Ռամն ու թր. լըսըմը մէկդի թողով, որ խարեւթեան խօսք և հարք մի է, բայց, գտնւ կայ ըսելէն, այս ընդհանուր կարծիքէն, կարելի է հետևցնել, թէ՛ նախնիք իրենց ոսկին ու արծաթը, զրամն ու ակունք, զարդեր և թանդ նվթերը նշանով տեղ մը կամ իրենց սանց հիմերու տակը, կամ գերեզմանները կը խորէին, ինչպէս պատմագրու-

թեանց մէջ ալ ըսածիս փկալութիւնը կը տեսնուի շատ տեղ . զոր օրինակ , Վասակայ համար կ'ըսէ Սուրբ Նեղիշէ . երբ Յագիկերտի բանտը ձգուած էր և անոր ամեն զարդն ու հարստութիւնը կողոպտեցին , կ'ստիպէին որ եթէ նախնեաց գերեզմանները թաղուած գտնւի մնացեր է , հանել բերել տայ : Լ'նոյհանրապէս ալ այս կարծիքն էր Պարսից , երբ երկուս Սնի ամրոցէն , Թիլէն և Թ'ուրդանէն Արշակունի թագաւորաց գերեզմանները կը կրկնէին , ու ոսկորները կը հանէին . ցալսօր ալ նշանաւոր չլրիմ մը և դամբան մը ուր որ գիտեն Հայերը , կը կարծեն թէ գտնւի կայ անոր մէջ կամ անոր կից : Այս սովորութեան առիթ տուած է կամ բարբարոսաց ու յափշտակողաց երկիւղը կամ ազահութիւնը : Ես գիտեմ որ 1872ին Վանայ պարսպէն դուրս հին գերեզմաննոցի մը մէջէն տղաքները գետնափոր խաղալով պուտուկ մը լեցուն արծաթէ զրբամ գտան . Մշոյ Փողբկով գեղի առջև մեծ առուի մը շուրթն դարափուլ մը կար , ուր հորթարածները բղիկով ոսկի գտած էին . և Կնձայ լեռներուն ամրոցներու աւերակներէն հին ոսկիներ գտած էին Քրդերը , որոցմէ քանի մը հատ դնած էր Զիարաթ գեղի ոսկերիչ Ուլէն :

1869 թուին Գլակայ վանքի միաբան ինտոնումիայ Մեհրովը վարդապետը վախճանեցաւ , որ հողէ բղիկ մը լցուն արծաթ մէճիտկէ և ուռսի արծաթ մանեթները անշէն սնեկի մը մէջ ընդ հողով թաղած էր : Կայ մարդ որ իւր տանը պատին մէջ կը դնէ իւր գանձը և քարով աղիւսով կը չարէ . կայ որ սնեկի կամ բակի յատակի աղիւսին կամ սալի մը ներքև կը փորէ կը խորէ : և այլն :

Իւշ .

Եթէ Տարծոյ չուրջը գտնուած Կինձայ և Ճապաղ-Ջուրայ լեռներուն ու ձորերուն մէջ եղած զանազան ա-

նուն և վէպ ունեցող գեղերը , տեղերը , ջրերը ու քարայրները մեր տեսութեան ու գրութեան ենթարկենք , ասոնք ամենն ալ երկարապատում զրոյցներու նիւթ ունին . որք արժանի են յատուկ մանրամասն նկարագրութեան և վկայագրութեան : Թէ՛ ինչպէս եփրատը կըր Մշոյ դաշտը կը մանէ , Կնձան սարերու մէջ դարնուելով քարերուն նեղ կիրճով մը սղմուելով գո՛ւտ գո՛ւտ ձայն մը կ'արձակէ . և այդ տեղը կը կոչուի Գուռ գուռայ , մը կ'արձակէ . և այդ տեղը կը կոչուի Գուռ գուռայ , ուր Սատղիկի լողարանն է եղեր : Եւ քանզի զիշերները լուացուելու սովորութիւն ունէր Սատղիկը , Դաղճնաց սարին վրայ մեծ կրակ կը վառէին տարփաւոր կտրիճները , որոյ լուսով կը զիտէին Սատղիկի չքնաղ գեղեցկութիւնը , հարած է Սատղիկը որ մշուշ պատէ այն սմբոյճ միջավայրը , այսինքն Մշոյ դաշտն ծագաց 'ի ծագս . թէ ամառն թէ ձմեռն , մինչ 'ի ծունկս սարերուն . որով անհնարին կը լինի որ և իցէ կողմի լեռներէն տեսնուի . և գուցէ այս շարունակ և թանձր մշուշն այդ երկիրը կոչուած լինի նաեւ Մուշ : Արդէն բնակիչք այս երկտող յանկ եզրը կ'երգեն

« Մշոյ սարեր մշուշ է ,

Իւր հողն ու ջուրն անող է » :

Իւշ .

Եփրատի հետ ներս երթալով , կիրճի կապաններով և ջրալի մացառներու և ձորավայրի միջով կը հասնին նեղ ու պատիկ երկնքի մը տակ 'ի լեռնամէջ . հոն կ'երեւի բերդ մը կրորածեւ , մէկ կողմէն ցամաքին կից իրեւ հրուանդան , և երեք կողմով Եփրատի լճացած ջրերով չրջապատ . ջրէն պատուած երեք բաժինն ալ լիւր և սահուն ապառաժ են , իսկ գագաթը տափարակ , ինչպէս գլուխէն դանակով կտրած խնձոր մը . Եփրատին ջուրը

ճիշդ օգտակ՝ կամ օգտամանակի ձեւով կը փախժիռնի այդ բերդին, ու կանցնի կերթաց իւր երկայն ուղին. այս բերդն է Անառիկն եւ անմահելի Ուկան միշտ նշանաւոր Տրդատէն յառաջ. Տրդատին ժամանակ, և Մամիկոնեանց օրերուն. որ իւր հետն ունի զարաւոր սրատմութեանց յիշատակները:

Գուռզուտին մէկ քովն է Սեղանաւար, որոյ գտնալը ուղիղ տախարակ է ճիշդ սեղանաձեւ. իսկ Գուռզուտին միւս տին է Սեւ սարն կամ Սեմն, այն է Տօրսը. որ Մշոյ սար ալ կըսուի. զանազան գլուխներու բաժնուած, բայց իրրեւ մէկ տան մէջ մէկ գերդաստնի անգամք՝ իրարու մօտ ծուռի ծնիկ, դէմ դէմի նուազաւոր, ձորերով, վտակներով, գեղերով լի: Անթովք լեանն այս լեռանց միւս կողմայն է ամենէն բարձր. Մարութան կամ Մարաթու լեանն՝ ասանց մէջ սուրբ և բարեպաշտն է, որ Մարութա ձգնաւորին և Կաթիկոսոսին անուանով յորջորջուած կը թուի. այն՝ որ սուրբ Շմաւոն Կաթիկոսոսի և արեւելեան վիսպից նշխարները ի Պարսկաց բերաւ և բիւրաւոր մասունքներ ժողովեց ու Մարտիրոսաց քաղաք նվիրեալ չինեց. որ հետի չէ այս լեռնէն: Սասունք կամ Սասնոյ լեանն՝ որ կողքաց մէջ ամենէն զօրեղն է և անդարտելին՝ երկաթէ կողերովն ու քարոտ գլխովն. և որ ասպնջական եղած է Ասորոց Սենեքերիմ արքայի որդեց Աղրամէլիքին և Սանասարին, Քրիստոսէն հազարաւոր տարի յառաջ:

Ծովասար լեանն՝ անոնց գեղեցիկ քոյրն է, որ Ասաքելոց վանքին մօտ է, և պատիկ ծով մը ունենալով իւր գագաթը այս անուանով կոչուած է. այս ծովակին շուրջ բուսած սրբիկէտ մանկաները երկնագոյն մարդեր կը յուցընեն. և անթիւ են տեսակ ու գոյն զանազան ծաղկանց, որ կ'զմայիցընեն արարածները իրենց տեսքով

ու գոյնով: Իսկ խաւարծիխն անմահն ու յոյժ պատուական է այս տարին:

Խալթր, թէպէտ անոնց մէկ կտորն է, բայց խորթ է. զար ու փոս և քարուտ զիրք մը ունի, կարծր և ծուր ու մուռ փայտերով սաղարթալի. որոյ ընակիչներն ալ նոյնպէս կոչտ, սոսո և ամենի մարդիկ են մինչեւ ցայսօր Խալթէն կ'իջնաս Սալոյ ձոր, ուր Բաղէչն է: Եւ Սգնուած ձոր, որ Գիւղեղսեռէ կը կոչուի: Կերթաս Կարձկան, Վանայ ծովովը, և Սորի գեղէն անցնելով մի երկար և ձիւ կողի ձեւ ունեցող կապոյտ գունով լեռ մը կը տեսնես, այն է Կապուտկոյ: Անիկց Ռշտունիք, Արտաս լեռը, Ոստան, Հայոց ձոր, Վան կամ Տոսպ գաւառը:

ԻՌԺ.

Լճակերցոյցին յայտնի է թէ որչափ շտապաւ կը թռչի զրիչս, առանց ուշադրութիւն ընելու վերդիչաժս և չը յիշածս իրանց, զարեւանդաց, բլրոց և ամենայն վայրաց նկարագիրն ու վէպերն ներկայացնելու: Ես նոյաւ տակ ունիմ յառաջ վագելու: Եւ որովհետեւ այս իմ զրական զործս իրրեւ յուշարար և ծրագիր կ'ուզեմ ներկայացնել, բաւականէն տեղին չեմ՝ ուզեր երկարել: Որքան ձեռնհաս եղեր ու հաւաքեր եմ, և որքան եւս պատկոթութիւն ունենամ հաւաքելու, զանաք ալ գտաւ զործ կ'ընեմ, կամ այլոց քան զիս հմտագունից և աշխատասիրաց կ'առաջարկեմ:

Եւ չի՛նչեղի այն կողմերը զանուած հանքային ջրերը, որոց մէջ նշանաւորն է ի Վարդօ Լալուզարայ ջրմուկները:

Ես չի՛նչեղի ծաղաղջուրի մէջ եղած զրնիսի և զանի հանքեր, և այն երկրի ստորագրութիւնը, և աւանդական խօսքերը:

Եւ չլիշեցի կինձ լերանց եւ անոր բերդերուն ու ձորերուն անունները, անոնց բնակչաց նախնիքն եւ արդի անկախ՝ բայց վայրենասկան սպորուստը. ուր Քրդերու բազմաթիւ ամերանները կը բնակին:

Եւ չլիշեցի Ստանոյ եւ Սոյթայ հին ու ներկայիս բնակիչները. եւ թէ անոնց ծոցերու մէջ ի՞նչ գեղեր, ի՞նչ կտրիճներ կը գտնուին Հայոց եւ Քրդաց, որոց կանայքն անդամ գինեալ են. եւ իրենց զէնքն ու վառօգն էրենք կը չինեն: Թէ՛ ի՞նչ սքանչելի բան կը լինէր այս ամենուն կենցաղավարութեանը նկարագրին հետ, եւ իրենց զգեստուց ձևն ու կեանքի զրազմունքը ստորագրուէր, կամ անոնց պատկերները լուսանկարով հանուէր: Թէ՛ Մշոյ լերանց չլթային վրայ քանի՛ քանի՛ բերդեր կային անոնցմէ քանիսը Մուշեղի անունով են. եւ մնացեալները որոց անուն կը կրեն: Թէ՛ սրն Ոսպոն բլուրն: Թէ՛ քանի գեղեր կան այդ լերանց ստորոտները եւ գաշաթի մէջը՝ հաադայն, որոց անունները կ'ստուգարանուին. եւ ամէն մէկ անունը՝ մէկ մէկ պատմութեան մատնան են անցելոյն:

Եւ չլիշեցի Արլանեանց ցեղի տիրապետութիւնը Տաբոնայ երկրին, թէ՛ սրքան հին եւ քաջ՝ եղած են Մամիկոնեանց հոն գալէն յատաջ. թէ ի՞նչ զրոյցներ կան անոնց վրայ եւ թէ ի՞նչպէս գետ կայ գեղ մի Հայոց Մալքան կամ Մալիուն անունով:

Եւ չլիշեցի այդ երկիրներու մէջ եւ սարերու վրայ բնակող Քրդերու թիւն ու ցեղերը. եւ թէ ի՞նչ են այդ ցեղերու անունները. եւ ի՞նչ գիտելիք անոնց ծագման ու կեանքին վրայ. զոր օրինակ, Հասնանցիք որ Մըմը կանի ալ կ'ըսուին, «Մամիկոնեան տունն ենք մենք» կ'ըսեն: Պըլքեցիք, որ ծեք հայերէն կը խօսին նոյնպէս՝ «Հայ եմք եղեր», կ'ըսեն ու մեր ազատութեան համար զէնքը չձգեցինք, հաւատքը փոխեցինք»: Թէ՛ ուստի են եւ որքան Զաղայ Քրդերն, եւ ի՞նչ անոնց կեանքը:

Եւ չլիշեցի այն ամեն ձեյիդ բառած գերեզմանները, զորս Քրդերը կը պատուեն, եւ չատ տեղ Հայն ալ Քրդին հետ ուխտի կ'երթայ հոն: Բայց ով են այդ գերեզմաններու ննջեցեալները, որք առ՝ հասարակ ծաւերու պրակներով չըջարատուած կը լինին, եւ դարերու վրայ բարձրադիր: Ասանք կամ Հայոցմէ պատուուած ճգնաւորի մը կամ նահատակի մը չիրիմ են, կամ կուր մը մէջ լնկած քաջի մը. թշնամեաց գնդէն, կամ հայրենեաց ու կրօնի պաշտպաններէն, ինչպէս է այն ձեյիդը՝ Գլակայ վանքի եւ կրվարաց մէջ տեղ, ուր բաւ պատմութեան Զեմարայ՝ կամ Սրճան Քրմապեան է, որ արձանացաւ Սրճուանի նախարարին գոբիէն. կամ Գեթոնան է, որ թաւալեցաւ Տրդատի բազուկէն: Տեսած եմ հին նախիջեւանու գերեզմանատան մէջ մի ցած կամարով ծածկուած չատ հին գերեզման: զոր Հայք եւ մարով ծածկուած չատ հին գերեզման: Եւ այդ օրինակ մի գերեզման եւս Մարանդ քաղաքի մէջ կայ, ուր բնակիչք բոլորովին Պարսիկ են. բայց ճաղկուտով կը պատուեն այն չիրիմը, եւ կը պատմեն թէ՛ նոյն կնոջ գերեզմանն է, ինչպէս որ մեր հազդէաքն ալ Մարանդ անունը կ'ըստուգարանեն ՄԱՅՐ ԱՆԴ:

Եւ չլիշեցի այնքան աւեր եւ չին եկեղեցիները, վանքերը, մատուռները, եւ անոնց վերաբերեալ պատմական հրաշքները. եւ աւանդական խօսքեր:

Լ.

Զոր օրինակ:

Մշոյ Մուրը կարապետի վանքը՝ կայ մի կապ Դեւ, որ վառուած կրակներու մոխիրը կը չալակէ գետնի տակով կը տանի երկու աւուր ճանապարհ զէպ ի Տիգրատակերա Փրեքսիման գեղին մօտ կը թափէ, որմէ մեծ

բոլոր մը ձեռացեր է : Ահա աշուխներու այս մասին չհասած երգը :

« Լուսաւորիչը ժողկեց զլեւան լըցեց զընդան .

« Կազ Դեւն եկաւ տապ, համան ,

« Զիս մի՛ զներ զընդան .

« Ես կ'եղնիմ Սուրբ Կարապետու փոշեհան ,

« Տանիմ թափեմ Փրէքաթման ,

« Աինչ որ Բրիտանս գայ դատաստան » :

Դիւայ ահագին բանակ մ'ալ սուրբ Կոնստան վանքը կայ կարասներու մէջ լցած ու զեանի տակը թաղած , բերանները զմոտ մինչ օրն դատաստանին : Իսկ Հոգւոց վանքը , որ Վասպուրականի մէջն է , հոն ալ Ղուդաթ խաբուն անուեով Դեւ մը կայ , որ նոյնպէս թոնիրի մոխիրները կը թափէ , և չատ անգամ ալ փափաղողաց կ'երեւի եղեր . հայրն :

Վանայ Արտամնաու մօտ Կոնկու վանքին պատմութիւնը կ'ըսէ թէ՛ Կոնկի մը կտորած ոտքը վարդապետն ողջացուցած է . և կ'ըսենք Համբարձման տօնին սղիւղ մի հասած խաղող բերեր է վարդապետին , որ պատարազ պիտի ընէր ու բաժանցու չունէր : Եւ , թէ՛ օր մը վանքի մշակաց զաշտի մէջ ցորեն հնձելուն՝ հարկայ եփել տուեր է վանահայրը . օձ մը մէջն ինկեր , առանց զխնայոս պիտի ուտեն եղեր , կ'ըսենք զինքն զարկեր հարկային մէջ օձը հանելու , ինքն ալ մէջը մնացեր միտեր է , ու հարկուն թափելով օձէն թուաւորուելէ աղատուեր են :

Փոթիկու սուրբ Գէորգի վանքը , որ Մոկաց բարձր , ամայի , և ձիւնոտ լեռան մը վրայ չինուած է , ուր անցորդները բարդկոյ կը մնան չարաթներով , և կը խնամուին : Արեւան լեռան Դամիսիկանոց վանքին պէս : Հոս ալլար կայ , որ զուշակիւր պաշտօն կը վարէ . երբ նա

խօսի , ուղեւորները կը փառանին համբայ ելլելու . երբ օդը վառնգաւոր թուի , քանի մ'օր բոլորովին անխօս կը մնայ . հայրն :

Ես չլիչեցի Կարճկանից , որ Կորճեայք կամ Կորյուաց լերինքն են , ու Մոկաց և Շատախու լեռանց պետ պետ քարերաց վրայ եղած հին զրոյցները : Ի՛նչ Կաճկապ աղբիւրը , որոյ ջուրը խմողները խելաթափ կ'ըլլան եղեր , և ալլ Կաճկապ զեղալուց վրայ չինուած հաղար տառապիւններ : Կասլուաւորայ վրայ խօսուածները : Արտամնաու Մամաւր բուռած ահագին տալաւածը , զոր Շամիրամ խը ծամիրուն հրապեր , և Վանայ բերդէն պարսեթի պէս նետեր է մինչեւ հոն :

ԼԱ.

Վարդապետ լեռ որոյ զագաթին վրայ ելլողը կը տեսնայ եղեր թէ ինչպէս արեւը վերջնապայսին կը մանէ ծովը կը լողանայ մաքրուելու և հանգչելու՝ բրած ուղեւորութենէն : Թէ՛ այն ժաման յարեմուտս երեւցած չառապին , միտրազոյն և ձիւնագոյն ծայ ծայ տմկերը արեւուն անկողնոյ քողը և վարադոյրներն են : Թէ՛ անոր անկողինը ծովուն տակը ձգուած է փրփուրի վրայ : Թէ՛ արեւը թաղաւորն է , ու լուսինը թաղուհին : Թէ՛ ալլարն արարած քնացած ժամանակը՝ լուսին կ'երեւ չըճիւր որ չտեսնան զինքը՝ ու բարիքներ կը սփռէ արարածոց , և ամօթխածութեան համար երբեմն ամպէ քող կը ձգէ երեսին : Թէ՛ տալկերը՝ լուսնոյ կոյս ընկեր և նաժիշաներն են . հարաբաժն տառադրը՝ նշան կուտան , որ ժամանակին վարդն ու ցանալը՝ բազում արդիւնք կ'առնու : Յարդգողը նշան է՝ որ ժամանակով ուրիշ արարածոց աստուած խը մշակները զրկեր մեր երկրի աստուծոյ կայէն յարդերը դոցեր , ու մեր աստուծոյ հրէշտակները նետ աղեկով զարկեր տարն :

ներ են գողերը, յարգը թափեր երկնից երևան ու մնացեր: Կէտք ասողները՝ նշան են որ Աստուած ամեն աշխատասերին խը վարձքը կը կշռէ կուտայ: Յոլացող ասուկները նշան են որ տնտեսն մարդ միտան, վասն զի ամեն ծնած ու ողջ մարդոց մէկ մէկ աստղ կայ երկնիքը, և մեռած վայրկենին կը սուգանի աստղը:

Եւ որովհետեւ Հայաստանի մէջ կանանց սեռին՝ միայն երախտայից և սրտաւանց արտօնութիւն կայ երեւոյց երեւնալու, և բարձր ձայնիւ խօսելու. իսկ հասած աղջերունք, նոր հարսներ և մանկամարդները թէ չորով կը փաթկնուին կը ծածկուին, և թէ մունջ ու նշանացի կը խօսին մարդոց հետ. այսպէս է մեր լուսինն ալ, թէ և թաղուհի լինի, մութ ժամերուն այցելութիւն կուտայ տիեզերաց, և մարդոց աշխատութիւնը նշանացի կը քաշուի:

Վարդապետ ասրէն կ'երեւայ արշալոյսէն առաջ յարեւելս արեւուն ծագումէն, ահագին լերան վր ասկէն կ'ելլեն նախ 12 դաշխազներ, սե սե արարներ, և այդ լերան վրայ լուսեղէն ձորիներով ձառադայլովի պէս կը զարնեն. լեռը կը ցածնայ, ամեն ասրերը իրենց գլուխը կը խռնարնեն. արեւը խը երեսը լուացած ժամանակ ջուրի ցողերով կը սրսկուին ասրերը և դաշտերը. հաւերը ամենքը վեր կը թռնին այս ջուրի սրսկումէն, կ'արթնան կը ճրկան. յանկուրդ արեւու սակի գլուխն ու հրեղէն բրդանն կ'երեւայ: Թէ՛ հրեշտակները կը հանդերձեն արեւուն անկողնիս, և կը հանեն ու կը հագուեցնեն անոր հրեղէն հարսը: Թէ՛ արեւու անձն՝ Զաւցի ջրտան ճախրին կամ գունդին ձեւը ունի, որ գլորուելով կը գտնայ ու կ'ընթանայ, և այդ գունդի փառերէն լուսոյ ձառադայլներ կը ցրանան, ինչպէս ջուրի ցնդողը Զաւցի գունդէն: Թէ՛ աստանաները բխը բխրոյ կը ժողովն

կրթման և կ'ուզեն հախաւ կայնել արեւուն, որպէս զի անոր լոյս երեսը չտեսնան մարդիկ. բայց հրեշտակները հրեղէն սրով կը պատերազմին, կը զարնեն, կը վանեն գանձիս սեւ ամպերու մէջէն, և այս կռիւի ձայնն է ամպերէն կամ որոտումն. փայլակը՝ Գարբիէլ հրեշտակի սուրն է. կայծակը՝ հրեղէն նեան. ու ծխածանը՝ աղեղն:

Վարդապետ լեռը՝ որ լի է գանազան ծաղկներով, պաղարակ տղրիւրներով, էրէներով, և ոչխարաց հօտերով. խը մէկ կողի վրան ունի Քեթի գեօլը, և անոր շուրջը Սուլթան Եալլասից. արքայական հովանոց, տեղի զրախտանման: Հոն է Ոսկերակ գեղը: Վարդապետ լերան գլուխին է Հոխիսիմեանց խաչին պահուած ու յայտնուած կարմիր ապուսածը, Գալիլէա անուամբ: Այն տեղէն պարզ կ'երեւի Մատիսը, և Հայաստանի շատ տեղերը: Ծախտին վրայ է վերին Վարդը կիսափուշ. և այս փլածի շուրջը ասուակներ, փտակներ, մարդեր, գարշրիք՝ հողէն չառ. Քրիստոսի աղբիւրը, Կաթն աղբիւր, Խաչ աղբիւր, անմահացուցիչ ջրեր: Մէկ կողմը ձորամէջ և գետ ի վառ կու գայ լեօթնադմբէթ տաճարն Վարդապետ. միւս կողմը սուր Գրիգորի ազօթատեղին և վանքը, Դոյնակն ձորամէջ պրակներով զարդարուն: Զանազան տայ ջուրը խնջալով լեռնէն ի վայր կը հոսէ՝ և այս տեղերը Ս. Գրիգորն ու Վարդը, գտնն ու մաքին, հաւքն ու ձեռք, կոխն ու հորթիկ, ու խառուօրն ու տարփաւոր, զուսնան և նաղարան, սերն ու մածուն, կոխ ու կարագ, խորովածն ու զինին, պարն ու կռիւ, ժամն ու պառարագըր ամենը տեղի կ'ուսնենան գարնան կենաց օրուն մէջ. բարեարաշաներուն և վայելչատիրաց միանգամայն ցանկալի և գահացուցիչ:

Այս լեռը՝ բոլոր Վանեցոց ինչպէս գրօտանայ, նայնպէս և բանաստեղծական երգատուութեանց առարկան

և նիւթն է : Ունի նա իւր հին սրտամութիւնը քաղաքա-
կան և սրնազան : Ունի հրապուրիչ և ազդեցիկ բնութիւն
վաղիշական, որոյ քարերն անդամ ձայն և խարբառ ու-
նին : Սերովբէից, մուսալից, քաջաց և փարեկիաց վայր
ճանչցուած է նա : Շուշանիկի Շուշանց զեզը և անոր
զերեզմանը, զոր Շուշան խաթնուսի զերեզման կ'անուա-
նեն ցալսոր : Ապարանջան անրիւրը, այդ արքայազուս-
տըր Շուշանիկին օժիւրը : Պիսիճ քաղաքը՝ Վարազաց
դաշտին մէջ, և յամենայն կողմանց չէքով, աւերակով,
նշանաւոր անուաներով սրտափակուած այս լեռան ամէն
կողմէն իրեն կը նայուի, ու ինքը կենսատու օդ և առատ
ջուր կը բաշխէ երկրին :

Գալլ զեալ որ Վարազաց սարի տակէն կը բխի, և
անիշատակ ժամանակներէ հետէ խնատուները հոտեր
են խրամով մը գետնի տակէն անցնել անոր ջուրը, որ
Զորովանք, Զրուանդանց, և Սղզայ զեզերու առջեւէն
իւր ընթացքը կ'առնու և կ'երթայ Վանայ բերդի ներ-
քեւէն մինչև ծովուն միջակէտը ու այն տեղ զուրս կու-
տայ իւր ջուրը : Թէ՛ այնքան ահագին և անհուն է այս
զեալը, որ եթէ բացուի իւր ծածկոյթը՝ պիտի ջրասուզէ
այդ բոլոր երկիրը : Թէ՛ յառաջ այդ ջրով ծածկուած է
եզեր բոլոր Վանայ հովիտը ծովի բերնէն մինչև Վարա-
զաց սարը : Թէ՛ ինչպէս մինչև ցայժմ՝ տեղ տեղ գետնի
վրայ ականջ կը գնեն և այդ գետի ընթացքի չարաչիւնը
կը լսեն : Թէ՛ ինչպէս երբեմն տեղ տեղ ծածկոյթը ծակուել
է և մարդ իրմ անասուն անիւնց ջուր խմած՝ երբեմն ալ
լուայուած ժամանակ ջուրը զերենք քաշեր կլլեր կամ
խեղդեր : արդէն տանց համար է որ Գալլ զեալ կ'ըսեն :

Թէ՛ ինչպէս Վանայ բերդի արեւմտեան ծայրը ապա-
տափի մը տակէն մեծ ակ մը կը բլլի այդ ջրէն, և ա-
նուէր կոտորու է. այս ջրի մէկ մասն է միւս ակ մը, որ

կը բլլի մօտ կոտորուին Ուլու ջամի բաւած հին մզկի-
թի մը քով, որ ըստ Թովմայի Արծրունույ, Գալիկի չի-
նած չքնաղակերտ Ս. Սիմոն է. և այս ջուրը կ'երթայ
խաղախորդարանը, ուր կանայք ու խափ կ'երթան լուաց-
ուելով բազմ բացուելու և աղայ ծնանելու համար : Այս
տեղ գալլութիւնը կը փոխէ այդ ջուրը :

ԼԳ.

Վանայ մէջ մէկ թաղ կայ բնակաց, բերդի պարսպէն
զուրս, որ մինչև ցայսօր ՀԱՅԿԱՎԱՆԻ կը կոչուի. ստու-
գարանէ այս անուէր կը գտնու, որ Հայկը իջեւանած է
այն տեղ, զուցէ Վան թագաւորէն և Շապուրամէն առաջ
Վան քաղաքը՝ Հայկականքէն կոչուել է ՎԱՆ :

Հայոց ձոր, ուր Հայկին ու Բէլայ պատերազմն եղաւ,
մինչև ցայսօր Հայոց ձոր կը կոչուի. այն տեղն է Տրքոյ
զեզը, ուր Հայկի լաճալիւ նետով բացուած հսկայ Բէլի
զրահապատ կողի պատուհանէն արեւուն չողը կը տես-
նուէր. այն տեղ է Հայկ (1) և Աստուածաշէն անուամբ
զեզերը : Աստուածաշէնու առջեւ կայ մի հնաշէն բերդածե-
մեծ բլուր, հաւանականաբար Հայկի դատաւերաւ ամ-
բոցն է, որոյ վրայ գեղին ու բերը կ'արածան այսօր. և
քանի մը տարի յառաջ ուրարած մանկտին մի քանի հառ
երկաթէ նման գլուխներ գտած էին, զորս զեզալիները
իրենց խափ և զերանդի չինել տուած էին : Ի՞նչ անգին
զիւտ. ի՞նչ խորհրդաւոր գործիք :

Ուր տարաւ և ուր բերաւ զիս այս նկարադիրը, զոր

(1) Բնակիչք Եւելի կ'անուանեն այս զեզը, և Եւանու ձոր կ'ան-
ուանեն զՀայոց ձորն. որ կընայ բաւելի նաեւ. Հայոց ձոր, յառանի է
որ Վանցիք Հ տառը իւր հնչէն : Իսկ Աստուածաշէն՝ զուցէ
լինի Հայկաշէն, թէ և պատմիչները զՀայկաշէնն Մանագիւրտի մօ-
տերը ցոյց կու տան :

միայն իբր ծրագիր կը գրեմ: Դառնամ պիտի, զազրիմ պիտի քանդի անասնման են այսպիսի վայրերը, և անպատ՝ անանց վրայ խօստածները ու երեցածները:

Աշխարհ մը՝ որուն զիւցարանականը Քրիստոնէականի փոխուած, մենեանը՝ սուրբ տաճարի, զոհը՝ մատաղի, կուռքերը՝ խաչքարի, և ամեն ինչ որ զիցանուէր էր՝ Քրիստոսանուէր եղած և սրբազնագործուած, բայց աւանդապահներն անհետ այ չեն թողած խաղառնաց գրոյցները և ձէսերուն ու արարողութեանց պատմութիւնները, ատապիւնները: Ասոր խրաքանչիւր գաւառը զատ զատ անձանց զօրք է ստորագրել, և զատ զատ մատենան կազմել: Միայն թէ չեմ կարող զանց առնել նաեւ թուխ մանուկներու և Յաւման խաչերու վրայ ալ բացատրութիւն գրել համառօտ մը, սրոյցմով լիքն է Հայոց աշխարհը:

Լ.Դ.

Հայաստանի մէջ իմ տեսած տեղերը, հաղիւ գրեթէ կը գտնուի գեղ մը, որ թուխմանուէի չունենայ. թէպէտ քաղաքներու մէջ ալ կը գտնուին: Ամենապիտիւրիկ մատուռ մը, կամ տունն կուտաղապիսի շարուած քարերով շէնք մը, որոյ մէջ ազալ մ'անգամ չարունանկիր, սաչքար մը, ողջ կամ կտորած, կամ գերեզմանաձեւ շէնք մը, և ազնոց մէջ ճրագ ու խնկանոց, ուր կ'երթան բարեպաշտ կանայք և ցուազար կամ ախտաւոր անձինք ձէթ և մոմ վառելու, խաւով ծխելու, ծուռնի գնկով, կուրծք ծեծելով, լալով և պաղտակով իրենց ուխտը կը կատարեն: Թուխ մանուկն այս է: Թէ փոքրներու մէջ լինիլի այն, թէ տուններու մէջ, և թէ աշխարհի տան մը և ազգի մը կամ արտի մը մէջ, զորս Հայոցմէ առած լինին Տաճիկները, այսու ամենայնիւ Հայերը ազատ են իրենց

Սուրբին ուխտի երթալու, Սուրբին հրաշքները հաշակելու. որում վկայ կը կոչեն գնդն իսկ Տաճիկները. և այս աւանդապահութեամբ և Տաճկաց վկայութեամբ՝ Թուխ մանուկներէն շատերը շինուած են եկեղեցի, ժողովրդանոց, նոյն անունը պահելով Թուխ մանուկ: Իսկ թէ ինչ տեղերն ունի այդ աւանդապահութիւնը:— Ինձ կը թուի տեղերն ունի այդ աւանդապահութիւնը և եղբ ալ տեղերը, թէ՛ կամ իրօք Ս. եկեղեցեաց տեղ են եղբ ալ տեղերը, զորս բարբարոսութիւնը քար ու քանդ է բերել, անհետացնելու նպատակաւ Հայոց աշխարհէն քրիստոնէութիւնը. բայց սրտի տաճարները մնալով կենդանի և անմահ՝ նշանակած են այն տեղերը, և որդւոց յորդի ցոյց տուած ու պաշտած՝ շէնքին տեղը, և անոր հոյն ու քարը նուիրական են պահած: Եւ կամ, հայրածանոց գաւառներու և տարիներու մէջ, սուրբ հաւատքի համար նա հառապաւորներու արիւնք թափուած կամ անոնց թաղուած տեղերն եղած են, զորս նոյնպէս պաշտելի պահած են: Եւ եթէ Թուխ մանուկ կոչուելուն և անունն ու շարունակին տանք, թերեւս ինչին զօքս մանուկներ, խլուած իրենց մայրերու ձեռքէն, կամ կալած անոնց ստինքին, և զրկին մէջ մարթնուած քրիստոնէութեան անուան և սիրոյն համար, թուխ գոյն ստացած բոսորային արեան մէջ թափախուելով. որոյ յիշատակի համար յատուկ պատմութիւն մը չկայ, բայց ի այն սրբազան երգէն ճարականոցին, որ է «Կառուոր պատառ» «բազք, մանկունք արօք և կատարեալք խնտառ» «թեամբ, որք փոխանակ կաթին արբիք զգնին զմայ» «բեցուցիչ. բարեխօսեցիք աս տէր վասն մանկանց «եկեղեցւոյ»:

Լ.Դ.

Յաւմանիս ալ այն խաչաքարերն են, որ քաղաքիցդուրս ու ըստ մեծի մասին վանքերուն, գեղերուն մօտ արտի,

անդամատանի բոլորը գտնուած բլուրներուն վրայ անկուած են։ Այդ խաչքարերը՝ կամ առհասարակ գեղացիք միանալով, կամ իշխան մը միայն իւր քսակով, ծախս կընեն, կը անկեն, օծել կուտան մէծ հանդիսաւ սպ. քարին վրայ քանդակուած խաչը, և կը տնկեն ի սրահանութիւն իւրեանց գեղին։ Մեծ հացիերոյթ կը կազմեն, եգներ կը մորթեն, հարիսայ կամ մատաղ կ'եկին, բոլոր հասարակութեան անխափր կը կերցնեն։ Այս բարեպաշտ սովորութիւնը մինչև այսօր ևս պահուած կայ Հայոց մէջ։ Թէ ինչու համար ըսուած է Յաւանիսաչ. վասն զի երբ տարածամ ձիւն ու կարկուտ տեղաց, բերքերուն փնտէ. երբ մարտին ու թրթուրը բոցն ու կանանջը գօսացնեն, երբ երաշտութիւն լինի. երբ ցաւ ու մահ պատահին մարդոց և անասնոց, երբ երկրաշարժ լինի, և ինչ փնտս որ պատահի երկրին, այն որ մարդոց բրածը չէ Աստուծոյ ցառումն կը համարին. և այդ ցառման զէմն առնելու համար Քրիստոսի խաչին պատկերը կը բարձրացնեն աչափս երկնից առջև, որ պատահասիչ հրեշտակը պատկառի խաչէն, և Աստուած հաշտուի։ Աւ բաշխելով հաց և մատաղ հասարակութեան, իրենց սրտի ներսոյութիւնը միմեանց և գթածութիւնը ի գործ կը դնեն, որպէս զի և Աստուած ներք իրենց յանցանոց, եւ առնու իւր ցառումն երկնաւոր Հայրն գթած։

ԼԵ.

Թէպէտ ձիգ կ'ընեմ չտապիլ հասնիլ վերջարանիս կամ բուն գրքիս նպատակին, բայց նիւթերու արատութիւնը հարկ կը զնէն երկարել խօսքը։ Հիմալ նորէն միտքս եկաւ քանի որ մեր մտադրութիւնն է ժողովրդական կեանքէ ծանօթութիւններ յիշել, որոնք լոյս կարող են տալ մեր ազգային պատմութեան և լեզուին կամ գրա-

կանութեան, ուշադրութեան առնելու է ուրեմն անոնց մէջ կղած անական, գեղջական, քաղաքական և կրօնական արարողութիւնները, տոածները, երգումները, անէծքները, օրհներգները, երգերը, պարերը, տղայոց խաղերը, որոնք առ հասարակ կեանքի և լեզուի պատմութիւնը կը կազմեն։ Օրինակ. — Փետալին՝ թագաւոր կ'ըսեն. անոր գլուխը փետուրէ ջղաց կը դարձնեն. սրակի ժամանակ մէկը թուր կը բռնէ, իրեւ մաղխազ կամ զինակիր թագաւորին. մէկը՝ թագաւորին հալաւ կը հագցընէ. մէկը՝ բոլոր հարսանեաց սեղանին կերուխումը կը անտրնէ, խաչն ու հանդէսը կը կարգադրէ։ Փետալն եղած ժամանակ ձի կը նստեցնեն, և այն տեղը իւր ամբիւրով դրամ կը սփռէ, ազքատներ և մանկոյն հրճուելով կը հաւաքեն, «Աստուած չտա արեւ տայ մեր թագաւորին ու թագուհւոյն» բօսալով. ի յիշատակ՝ Տեղ ոսկի տեղալոյն ի փետալութեան Արտաշիսի և Սաթկին կան . . . :

Չուռնայի և հաղարայի ծայտով և պարօղաց առաջնորդութեամբ կ'ընթանայ փետալն. և երբ տան առջևը կը հասնի, չեմին վրայ մէկ խոյ կը մատաղեն, և թագուհւոյն թեւէն բռնած ներս կը մանեն. այս փայրկնիս տեղալն ու տիրացուն «Արեգամն արդարութեան ծագման արուսեակոյ» չարականք կ'երգեն, Չուռնան կը փչէ, պարուրք կը սրտեն, թագաւորի մայրն ալ քաղցը փոխիւնդ ու կովը բաղարջ, և զանադան մկրդեր կը հանէ եկաւորաց առջև՝ վառած մոմերով։ Աւրիչ մէկը՝ «Թագաւորի մէր գուրս ելիր, քեզ ինչ ու ինչ կ'ը բերեր» խորհրդաւոր խաղը կ'երգէ, որուն մէջ հարսի անական պաշտօնները կը թուեն։ Թագաւորի մայրը խանդաղատեալ արտասուելից կը համբուրէ իւր թագաւորեցեալ որդին և հարս թագուհին, որ զլիւն մինչ առքը քօրար-

կիսով ծածկուած է : Եւ այլ շատ արարողութիւններ կան ,
զորս չգրեցի մանրամասն :

ԼԶ.

Տղայոց և երիտասարդաց խաղերու մէջ այնպիսի
տեսակներ կան , որք սրտգաբար մանրամազութիւն են ,
և քանիներն ալ՝ մարտաղիւր պատերազմիկ կրթութիւն :
Որտաւորաւոր հանելուկներ յօրինած ունին . և բազմի
խաղերը որոնցմէ է՞ն նշանաւորն է Վիճակի խաղը : Վի-
ճակը կոչս աղջիկները կը պատրաստեն Համբարձման
տօնին , եօթն աղբիւրէ ջուր լեցընելով մէկ ամանի մէջ ,
և վարդով , ռէհանով և ամէն բացուած անուշաճոտ ծաւ-
ղիկներով կը զարդարեն զայն . իւրաքանչիւր կոչս մէկ
խորճողաւոր նշան կը գնէ վիճակ . գիշերները աստղունք
կը գնեն զայն , և ամենայն զգուշութեամբ կը հսկեն .
վասն զի երիտասարդները հետամուտ են գողնալու :
Աքանջելի է այս տաղը , զոր Վիճակի բացման ժամուն
կը նուագեն օրիորդները , խլճերով լի տաղ , յորում իւ-
րաքանչիւր ոք կոչս իւր աստղայն , իւր կեանքը , իւր
սէրը կ'ամրիտիկ 'ի մի երիտասարդ , որ լինի ազնիւ ձիր-
քերով , ազնիւ մարմնով , արի , վեհանձն , յաջողակ ,
բարեպաշտ , խմաստուն , զոր կը խնդրէ բազմէն տալ
իրեն համար ամուսին կամ փեսայ . և ահա երջանիկ է
նա : Իւրաքանչիւր աղջկան ըզձայնած հանգամանքները ,
որոնցմով համակիր պիտի լինի փեսայն օրիորդին , և այն
հանգամանքները՝ որոնցմով երջանիկ պիտի լինին երկու-
քին , այլ տարիւրդի մէջ կը թուեն : Մեծ հանդէս է վի-
ճակի բացումն , և որքան օրիորդաց , այնքան ևս երի-
տասարդաց ցանկալի ու հետաքրքրական է այն օրը և
այն հանդէսը :

ԼԷ.

Սոսիս մէկ քանի աւանդութեանց վրայ եւս :

Վաստակաւոր տօնին , այն ինչ եկեղեցին՝ Բրիտանի
սրբաճատիկաբութեան աստուածային տօնը կը տօնէ ,
նոյն օրը , բոլոր ժողովուրդն Հայոց , արք և կանայք ,
ծերք և մանկաբ . ջրախաղութիւն կը կատարեն . թէ՛
տուներու մէջ , և թէ՛ փողոցները , կամ դաշտերու մէջ
գետերու ափին կամ աղբիւրներու ափին ու ասուակին
մօտ խմբուած զերար կը գնեն ի ջուր , կամ դանկ կու-
ժերով իրարու վրայ ջուր կը թափեն : Հայոց նաւասարդն
է Վարդախաղը : Թողլով Վահագնեանց տօնի հանդէսն
ի Տարօն , զոր կը զեցարանէ հազէան և բանաղէան
Մ . Թաղիազեանց իւր Սօս և Սօնիպի մէջր : Նաւա-
սարդը Հայոց առաջին ամիսն է . այսինքն երբ մարդկու-
թեան երկրորդ սիւղըն և հայրն 'նոյ՝ նաւով հասաւ 'ի Մա-
սիս , փրկուելով ջրհեղեղէն՝ Աստուծոյ Նախախնամու-
թեամբ , և երբ իջաւ նախիջեւան , զանց Աստուծոյ , այն
օրէն առաջին ամիսն սկսաւ նորագույն աշխարհին , ան-
ուանուելով Նաւասարդ : Եւ 'նոյ՝ սրպէս զի ջրհեղեղին
յիշատակը անմոռաց պահեն մարդիկ , պատուիրեց իւր
որդւոց՝ ջրով ջրտեղ զիրար : Ինչպէս նաեւ կայ Վանայ
մէջ մէկ արարողութիւն մը ևս , որ նոյն Վարդախաղի
օրը բնակիչք թագ թագ բանակ կը կազմեն և իրարու
զէմ պարսեալով և փայտէ նետով ու աղեղով կռիւի
կեղքեն իրրեւ խաղ : Այս ևս կարելի է Հայկապանից
բնակչաց հին աւանդութիւն համարել , իրրեւ յիշատակ
պատերազմին Հայկաց բնոյ Բէլայ :

Վարդախաղի տօնին Աղաւնի թոցունելու աւանդու-
կան յիշատակն ալ յայտնի է , որ միայն Հայոց սեպհա-
կան արարողութիւն է ի յիշատակ 'նոյն արձակած աղաւն-

ւայն. զոր կը շարունակեն Հայաստանի շատ գաւառները, և ի Պոլիս Իւստինիականի Մ. Կարապետ եկեղեցւոյ տօնախմբութեան օրը, Վարդապետին, աղանի կը թուուցանեն, և այդ տօնը ուրիշ ազդերէն անուանուած է գիւլիքօլին փառալիւի, Տօն աղանեայ. Նոյայ օրդուոյ Նախիջևանու բնակչաց Հայոց դադթականութեան հետ, այս ջրհեղեղեան և աղանէթուցիկ տօնն ալ դադթական եկամ է մինչեւ ի Վասիօր:

ԼԳ.

Բանասիրաց հետաքրքրութիւնը գահայնելու փախազով կը փութամ ծանուցանել, թէ Վանեցի Տ. Սարգիսեան Գեոր. Երեմիա եպիսկոպոս, Արժ. Գեւորդ վարդապետ Փիրղալէմեան և Արժ. Գրիգորիա վարդապետ Աղուանեանն քանի մը տարիէ հետէ նախանձելի աշխատութիւն մը ստանձնած են, որոնք իրենց հանդիպած տեղերու հիմնութեանց ստորագրութիւնը, փանքրու և եկեղեցեայ, կամ տուներու և աւերակաց մէջերը գրտնուած խաչքարերուն, հին ձեռագիրք մատենաներու յիշատակագրութիւնները օրինակած ունին, և անոնց հետ մէկտեղ ժողովրդեան մէջ խօսուած հէքեպիները, անէծքները, ստատեպիները և գաւառական շատ մը բառեր հաւաքած ունին ի գիր, անուշտ օր մը ի լոյս հանելու համար: Այնպէս և Տրապիզոնցի գիտնական Պօղոս պատուելի թովմասեանց, որ Տրապիզոնի և Տարօնոյ ստորագրութիւնները աշխատասիրած է յանձնարարութեամբ Ս. Հայրիկին, հանդերձ կարեւոր յուսարանութեամբ հին աւանդութեանց և անուանակոչութեանց դանազան փայլաց, որք կը գտնուին այդ երկու աշխարհին մէջ, և հանդերձ նկարագրութեամբ Տարօնոյ բնակչաց սովորութեանց և լեզուին: — Դեռ տպագրուած չեն այդ գործերը: —

ԼԺ.

Եւ ինքս ալ վաղուց սկսած էի հաշակս և գրիչս սկսել տպու աշխատի ստորկալից, և Արծուի Վասպուրականի մէջ ի Վարազ տպագրել տուի Վանա պառլանց աղօթքը, և այն: Ի Մուշ ալ Տարինոյ Արծուիկի մէջ Մշեցոյ լեզուով գրուածքները և քանի մը երգեր տպագրեցի. բայց որովհետեւ միշտ Արծուոյ թոխը խախտեցին, և Արծուիկը խոխոտեցին, երկուքի շարունակութիւնն ալ վատութեանց և մոտեցութեանց գոհ ընելով: — Սակայն որպէս զի չխտարիմ գրութեանս ընթացքէն, ուրիշ բան մի չեմ բեր այս մասին: — Իսկ ես երբեմն ի Վան, երբեմն ի Մուշ, երբեմն ի Պոլիս, երբեմն ի Կարին, յաճախ և ընդ փոյթ կը տեղափոխուէի վրաս եղած հարկէն, և իմ նուիրական բաղձանքիս՝ գրասիրութեանս հակառակ, միշտ գատապարտեալ էի այնպիսի պաշտօնական ծառայութեանց, որ է մշակութիւն, արեստեպիւն, և . . . անձանց վարչութիւն . . . վասն որոյ հաւաքածներէս և աշխատասիրածներէս բունական բան կորուսած եմ, և ամեն բանէ աւելի ժամանակ: Այսու ամենայնիւ տակաւին ի ձրօին ունիմ հրատարակելու արժանի բաներ, թէ հին թէ նոր, զորս կը խտտնամ հետզհետէ ի լոյս ածել:

ԼԻ.

Մինչեւ ցատ ինչ որ գրեցի, անոնց և ոչ ստուերագիրն ունէի, այլ որքան միտքս ստաջնարկեց, լիեցի և գրեցի: Այժմ իրեւ բուն նիւթ այս գրքոյկիս պիտի կցորդեմ Գալիք Սաաւեցի կամ Մհերի դուռ վէպը, զոր երեք տարի հետամուտ եղայ ձեռք բերելու և ոչ ոք գտալ որ տմբոջապէս գիտենար. մինչեւ 1873 յունիս

ամսոյն՝ Մշոյ դաշտի Առնիստ գեղի երեսփոխան Պ. Կրպօն ներկայացաւ ինձ Արժ. Օհան վարդապետի միջոցաւ։ Աս կը պատմէր թէ իւր վարպետը շատ ընդարձակն գետէր այս պատմութեան, և թէ մէջ ընդ մէջ շատ տեղեր ուսանաւոր խաղեր կային, որ ձայնով կ'երգէր։ Թէ՛ այդ վարպետը երկու Վոչիկ աշակերտ ունէր, որոնք շատ կատարեալ սորված էին, և թէ ինքն՝ բաւական ժամանակ պատմակ պատմած չլինելով, շատ կտորները մոռցած էր։ Այսու ամենայնիւ երեք օր զինքը պահեցի, խնդրեցի, պատուեցի, պարգևատրեցի, և նա ինքզինքը կազդուրելով, պատրաստելով, պատմեց բերանացի։ զոր իրեն բարբառով 'ի գիր անցուցի։ Պատմիչի լիզուին մէջ Բաղիշեցւոյ բառեր կան գործածուած. պատճառն այն է որ պատմիչի գեղը թէպէտ Մշոյ կը պատկանի, բայց Բաղիշոյ մօտակայ է. ընդհանրապէս խոյլմալ և Զուխուրայ գեղերու Հայոց լիզուն այս տիպն ունի։

Պատմածին նիւթը Արծրունեաց նախարարութիւն և Ասանոյ գաւառի չինութիւն ու սկզբնաւորութիւնն է։ Աստուածաշունչէն, և մեր ազգի պատմութենէն յայտնի է որ Ասորւոյ Սինեքերթ արքայն իւր Աղրամիւէք և Աանասար որդիքը կուռքին զո՛ւ պիտի մատուցանէր, ասոնք ալ իրենց հայրը զոհեցին, և փախտեալ եկան 'ի Հայս՝ մեր Սկայորդւոյ ժամանակը։ Աանասարը բնակեցաւ 'ի Սասուն, և Աղրամիւէք՝ Վանայ ծովու կողմերը, Կապուտկողայ մօտերը։ Ասանոյ պատմութիւնը թէ Խորենացին, թէ Թափմաս Արծրունին և թէ այլ պատմիչներ ընդարձակ կը գրեն։ Հարկ չկայ մեզ կրկնել թէ որքան յաջողութիւն և մեծութիւն գտան Հայաստանի կառավարիչներէն, և ինչ ծառայութիւն և քաջութիւն բրած ունին իրենք և իրենց սերունդ։

Կր տեսնուին այս տառցուածքին մէջ այնպիսի կտոր-

ներ որ պատմագրութեանց կը համաձայնի. բայց և կտորներ ալ կան որ բոլորովին ժամանակագրութեան, տեղեկագրութեան, և ամեն հանդամանոց հակառակ են։ 'Իշլքեր' որ յոռոջ քան զՔրիստոսն են, քրիստոնէաբար կը զրուցուին, և Մանասարի ու Աղրամիւէքի ժամանակը Մշոյ Ս. Կարապետի վանքն ու Հայերը խաչապաշտ կը ներկայացուին։ Ասոր մէջ յիշած Մրաբը՝ դուդէ Մուս կամ Մուսուլ լինի, որ հաւանականութիւն կը վերցնէ, և Սասնոյ տիրապետութեան սահմանէն շատ հեռու չէ։ Բազկապն Բաղլալ է, Խրաթն՝ Խրաթ, Կապուտկողն՝ Կապուտկող. նոյնպէս և միւս ամբողջ յատուկ անունով տեղերը ուղիւ կ'են։ Իսկ Կապուտանը Կարսայ մերձ է, և յայտնի է որ Վրաց իշխանութեան տակ դանուէր է այն յաշմիկ է որ Վրաց իշխանութեան տակ դանուէր է այն դաւաճը։ Խանտուա խանուա՛, և Շրրկոյան խոռոստահան, Հրմկայ բոսայ փէշլիփաները — լմբչառնորաները — որ այս խօսքերուն մէջ կ'երեւան, զուցէ վիպասանից ծանօթ լինին, և աւելի վրաստանի բնակչաց։

Աղրամիւէքի, — կամ, պատմողի բառովն բռնաբ —, Աղրամիւէքի սրբւոյ անուններէն երեքը բոլորովին բանաստեղծական անուն կը թուին. ձննդափոխի, Յաւնիկի և Խորվուսանն։ Գուսանը՝ երգիչ կը նշանակէ, իսկ տառջին երկու անունները զեն քաջատուր։ Զենով Օհան և Գուսիթ Հայոց ծանուցեալ և հասարակացեալ անուններ են, բայց քրիստոնէութեան զարուն մէջ։ Արդէն Գուսիթի կեանքը և գործերը միջին զարուն կը վերաբերին, բայց անմիջական գաւալ լինել Աղրամիւէքին այդ յաւատեալան ստապել է։ Ամբողջ այս գրոյցքը նկարագիր է քաջութեան բնատուրութեան, բարեպաշտութեան և պարզ ու անխորամանկ յարաբերութեան Գուսիթին՝ իւր սիրուն այն հետ իւր արտիանին հետ։ Այս գրուածք իւր բոլոր անխնայութեամբ հանդերձ՝ հիանալի ոճեր ունի տառցուածքի։ Դիւցարնի

բազկի ուժը անհամեմատ ցոյց տալու համար՝ երբ Դաւիթին խել կու տայ Զորջիւղի ձեռքէն գուրդը, նետակու տայ այնպէ՛ս ուժակն, որ տակաւին մինչեւ ցայսօր կ'երթայ նետերու թափէն, Դաւիթի ուժոյ անտանձնութիւնը և տիեզերաց անհունութիւնը ցուցնելով: Այս գրուածքի մէջ կը տեսնէ հետաքրքիրն՝ գեղջկական կեանքի հանդամանքները. Արամէլէքի մահուան համար Մաւսունցւոց սուգը, Քեօի Թորոսի ուխտը. «Հաջն ու գինի, տէրն կենդանի» երգումն, հպատակեցնելու համար թուրի ասպէն անցրնելու սովորութիւնը, Դաւիթի և խորթորութեամբ ընկերին մտերմութիւնը: Խանդավազ խանդավազ աշուղ գրկելը՝ Դաւիթը իրեն վրայ սիրեցնելու: Դաւիթի անվհերքութիւն և վեհանձնութիւնը, երբ Մարամէլէքի հետ կը գարնուին: Խանդավազի քաջութիւնը, և վեհի վաններուն՝ ճիւղաւորան նկարագրի ահագնութիւնը: Չէնով Օհանի ձայնի այժն և ահաւորութիւնը, և Մհերի գորութիւնը, որ խաղառ անհամեմատ մարդկանց կը կաշուցանէ, և երկրագունդն ալ դաշն կրելու անդաւանդն:

Այս գործիս հրատարակութիւնը հասկացողին համար արժէք կ'ունենայ. բայց կարծեմ արհամարդներ աւելի պիտի լինին և այսպանողներ, ոչ միայն այս գրուածին կտորը, այլ ամբողջ սոյն գրքոյկը, ընդ որ և իմ անձը: Ասանք չհասկցողներն են: Բայց մեր փոյթը չէ: Քաջակերտած կը համարեմ զիս, եթէ համբանքով՝ քսան հազի եւեթ լինին հաւանող այս գործոյն, և կը չարտնական, խրատայս տալով այլաց որ՝ հետեւին, աշխատասիրեն ձեռք բերել, ի լոյս ածել այսպիսի գրուածքները:

Մի քանի խօսք ալ Մհերի դրան վրայ:

Վանայ բերդէն դէպ յարեւելս նայելով՝ այդեստանէնայց հիւսիսակողմը փոքրիկ լեռնագօտի մը կայ, որոյ արեւելեան գլուխը կըսուի Զրմիգրանի մաղարայ. արեւմտեան ծայրը՝ Ագրիի. և մէջտեղը Մհերի դուռը: Լեռան այս երեսն են անուանածներս, որ կը նային Այգեւտանեայց վրայ: Զրմիգրանի մաղարան քարայր մի է ընդարձակ. որուն մէջ կ'երթան մարդիկ չրջելու, ուր ձայն արձանած ժամանակ գրմի գրմի արձագանք կու տայ: Այն քարայրին դէպ ի արեւմուտքը, ամենամութ անկիւնը, քարէ փորուած բաց գուռ մը, և անկից ներս ճանապարհ մը կը ցուցնեն, յորմէ ստաւիկ քամի կը փչէ: Կը պատմեն թէ այդ լեռնափոր ուղին կը տանի մինչեւ Վանայ բերդի մէջ. գուցէ հաւանական կամ ստոյգ լինի: Արդէն Զրմի գրմի մաղարայի լեռնապագաթը բերդածէ է, և այս քանի տարիէ հետէ այն տեղերէն փորելով չէնքի համար քար կը հանեն. հողակոյտներու տակ երեսան կախած պարերով չէնքեր, հողէ կարասներ և կուժեր, որոց մէկ քանիին մէջ ցորենի չոր հատիկներ լրցուած էին. ոսկեգոծ արծնէ շինուած արհեստական սիւնոսի կտորներ, և մէկ խոյ, ու խոյի վրայ հեծած մարդ՝ նոյն սղոնձէն թափու՝ արձանի կերպով: Այս վերջին կտորը՝ եղեակտն Գեր. Սրբազանք սոյն ժամանակ Վան գտնուելով խոր հեռան տունը Պոլիս բերած է: Տակաւին քար հանել կը չարտնական, և չէնքեր կը բացուին, ու կը պատմեն որ երկաթէ նետեր ալ կը գտնուին:

Մհերի դուռը ամենաբարձր քար է, գոր տաշեր և կուկեր են մեծ դրան ձեւով, և վրան բուռնապիւրեր գրած են, խիստ յստակ:

Բուռնապիւրերը՝ նկատողութեան արժանի են, որ

Հայաստանի ամեն նահանգներէն աւելի յաճախ՝ Վասպուրականի մէջ և անոր մօտակաները կը գտնուին. ևս բաւական հետաքրքիր եղած ևս Մշոյ։ Մանագիւրտու, Բասենու և Կարմոյ կողմերը տեսնելու, զրեթէ երբէք չեն գտնուիր. այն ինչ Վանայ բերդին, Մհերի գրան, և այլ շատ մը այսպէս կոթողաձև լեռներու վրայ տաշած ու գրածէն զատ, շատ մը գեղերու և վանքերու մէջ կտոր կտոր քարեր կը գտնուին, որոց վրայ նոյնպէս բաւական լինէր Վանայ քաղաքամիջի Սուրբ Առաքեալք եկեղեցւոյ տաճարի ներքին պատին չարուած քաւքերու վրայ բոլորովին ատողջ բաւական լինէր։ Վարապայ տաճարի չէնքին մէջ գործածուած քարերուն վրայ Կարմրուրեայ վանքը, և այլ տեղեր։ Շատ տեղեր ալ չին գերբուկներ փորելով կտոր կտոր քառակուսի երկար քարեր կ'ելլեն բաւական լինելով։ Լէզք գեղի եկեղեցւոյ Ս. Սեդակի մէջ քարը կտրածու և մէջտեղը ծակ, ու չորջուրաւոր ամբողջ բաւական լինէր։ Ընդ այս ասոր նման քար մ'ալ Վարապ կայ։

Մհերի գրան վերէն սեւ ջուր մը կաթ կաթ կը ծորի։ Եւ կ'ըսեն. «Մհերն եւ իւր ձին Աստուծոյ հրամանով փակուեր են այն տեղը։ Այն սեւ ջուրը Մհերի ձիու չէն է։ Այդ դռնով ներսը ճախրի Զաւակ կը գտնուի, այսինքն աշխարհի մարդկանց կամ երկրագնդին ճախրը, ահա իւր։ Մհերը չարուհակ անոր վրայ կը նայի. երբ այդ ճախրը զապարի, այն օր Մհեր կ'ազատի, զուրս կ'ելլայ ու աշխարհը կ'աւրէ»։ Եւ թէ՛ «Ամեն տարի համբարձման գիշերը երկինք գետին իրար կը համբարձեն. և այդ բոլորէն Մհերի զուրս կը բացուի. ով որ արթուն մնացեր և այդ վայկանսը տեսեր, ինչ որ սիրտն ուզեր, այնպէս եղեր է։ Եւ որովհետեւ Մհերի զուրս բաց է այն բոլորէն, ով որ ներս մտնէ, որքան տակն ուղի

կ'առնէ զուրս կ'ելլէ, վանդի հոն աշխարհի ոսկին կուտուած է։ Թէ՛ քանի մը մարդիկ փորձեր են, և ազալ լինելով շատ վերջնելու համար յուշացեր, զուրս գոցուեր, ներսը մնացեր են»։

Ուրեմն այս կերպով Մհեր կը լինի աշխարհի բազմը զարձնող ու ոսկի բաշխող շատուած մը, զուրս Մհերն ինքն Միմը մեծն լինի, և իւր զուրս ուղղակի հարաւոյ հանդէպ կամ արեւու լինելով պաշտելու պատշաճ։ Բայց ներկայ վէպը այսպէս կը պատմէ։

ՎԵՐՁ

...the ... of ...
... the ... of ...
... the ... of ...
... the ... of ...
... the ... of ...
... the ... of ...
... the ... of ...
... the ... of ...
... the ... of ...
... the ... of ...

24

PLATE 1

2013

233/3

«Ազգային գրադարան»

NL0235908

